

Εικόνες του αγρότη στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

Περίληψη

Οι αναπαραστάσεις του αγρότη στον κυρίαρχο πολιτικό λόγο του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα στην Ελλάδα αφορούν το πέρασμα από τον χωρικό στον αγρότη/ εργάτη και από τον αγρότη/ πατριώτη στον επαγγελματία αγρότη και συγκλίνουν σε ένα πρότυπο που χαρακτηρίζεται από την μικρή ιδιοκτησία της γης και την οικογενειακή οργάνωση της γεωργικής εργασίας. Το πρότυπο αυτό αποτελεί αντανάκλαση των ιδεολογικών συγκρούσεων μεταξύ των αστικών δυνάμεων, οι οποίες, εν τέλει, ηγήθηκαν στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού της νεώτερης ελληνικής κοινωνίας και των εν γένει σοσιαλιστικών ιδεολογιών, οι οποίες κατέληξαν, ρητά ή άρρητα, να συγκατατεθούν στις αστικές ιδεολογίες και το πρότυπο του μικροϊδιοκτήτη (επιχειρηματία) αγρότη. Η πολιτική σάτιρα, το θέατρο, λογοτεχνία, ο κινηματογράφος, κ.λ.π. προσφέρουν ορισμένα επιπλέον παραδείγματα για τη συνθετότητα της πάλης γύρω από τους ειδικότερους τρόπους εγγραφής της αγροτικής ζωής και κοινωνίας στις εκάστοτε αντιλήψεις και πρακτικές των κατοίκων των αστικών κέντρων. Από την άποψη αυτή στην αυγή του νέου αιώνα ο αναμενόμενος «αγρότης- φύλακας» της υπαίθρου, του περιβάλλοντος ή της εθνικής πολιτισμικής κληρονομιάς παραμένει ένα οικονομικό και συμβολικό διακύβευμα των αστικών στρωμάτων στο όνομα των αγροτών.

Εικόνες του αγρότη στην ελληνική κοινωνία του 19^{ου} και του 20^{ου} αιώνα.

«συχνά μία και αυτή οικογένεια ανέδειξε έναν γεωργόν, έναν επίσκοπο, έναν αρχηγό της χωροφυλακής και έναν τέλος ληστήν εξ ίσου ένδοξον» (Καραβίδας 1978: 586)

Οι διαφορετικές χρήσεις εικόνων των αγροτών στη διάρκεια του ελληνικού 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα θα αποτελέσουν τον βασικό στόχο της παρούσης εργασίας η οποία θα στηριχτεί κυρίως σε επιλεγμένα αποσπάσματα τόσο του πολιτικού λόγου (αγορεύσεις στη Βουλή, εξαγγελίες μέτρων, προεκλογικές εκστρατείες, κομματικά έντυπα, κ.λ.π.) όσο και του κοινωνικού λόγου (πολιτική σάτιρα, θέατρο, λογοτεχνία, κινηματογράφος).

Με βάση την περιγραφή θα υποστηρίξουμε ότι οι αναπαραστάσεις των ελλήνων αγροτών είναι αποτέλεσμα της οικονομικής και ιδεολογικής πάλης μεταξύ των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων και χρησιμοποιούνται με σκοπό κυρίως τη διαχείριση των προβλημάτων των αστικών στρωμάτων. Η διαδικασία αυτή μέσα από εξαρτήσεις, προσαρμογές ή αποκλίσεις αντανακλά τις ευρύτερες εξελίξεις των αναπτυγμένων χωρών της Ευρώπης.

Η εργασία αποβλέπει στον εμπλουτισμό των σχετικά περιορισμένων ελληνικών κοινωνιολογικών προσεγγίσεων της πολιτικής κατασκευής της κατηγορίας αγρότες. Είναι προφανές ότι το μέγεθος του εγχειρήματος αποτελεί μια πρώτη διερεύνηση του θέματος.

1. Αναπαραστάσεις του αγρότη στον πολιτικό λόγο.

α. Η ιδεολογική χρήση της έννοιας «χωρικός» στο τέλος του 19^{ου} αιώνα.

Τα βασικά αγροτικά προβλήματα που αντιμετώπισε το νεοσύστατο ελληνικό κράτος τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αφορούν κυρίως την αναδιανομή της γής που περιήλθε στη δικαιοδοσία του μετά την απελευθέρωση¹.

¹ Ήδη από το 1822 (προκήρυξη της 7 Μαΐου 1822) η παροχή γης αποτελεί το πρώτο είδος αμοιβής των ενόπλων που θα καταγράφονταν ως στρατιώτες στα σώματα τα οποία δημιούργησε η

Οι φτωχοί χωρικοί και οι ακτήμονες αποτελούσαν τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων των επαρχιών που, κάτω από το βάρος των φορολογικών πιέσεων και των πολιτικών εξαναγκασμών, στρεφόταν στη ληστεία. Το κράτος ήδη με τη δημιουργία της Χωροφυλακής (1833) και των στρατιωτικών σωμάτων (1835) επεμβαίνει στους αγροτικούς πληθυσμούς με στόχο να εκκαθαριστούν ή να ενσωματωθούν στον τακτικό στρατό οι «άτακτοι» λαϊκοί πολεμιστές ή «ληστές»².

πρώτη Προσωρινή Πολιτική Διοίκηση της Ελλάδος (Γριτσόπουλος 1995-97: 336-338). Την περίοδο του Οθωνα εφαρμόστηκαν δύο νέα σχήματα διανομής της γης. Ο νόμος «περί προικοδοσίας των ελληνικών οικογενειών» (4 Ιουνίου 1835) και ο νόμος περί διανομής γαιών στα μέλη της βασιλικής *Φάλαγγας* (1 Ιανουαρίου 1838) (Πετμεζάς 2003: 32-33). Εκτιμάται ότι το κοινωνικό σχέδιο και η στρατηγική του Καποδίστρια όσο και του Οθωνα απέβλεπε στη δημιουργία ενός ευρύτερου στρώματος μικροϊδιοκτητών γης που θα αποτελούσαν και την κοινωνική βάση του καθεστώτος, και που στο πολιτικό επίπεδο θα αντιπροσωπευόταν από ένα νέο κόμμα-καποδιστριακό ή οθωνικό- το οποίο θα διαδεχόταν και θα εκτόπιζε τα παραδοσιακά ελληνικά κόμματα (Λυριντζής 1991: 257).

² Αναφερόμενος στη συνθετότητα του προβλήματος της ληστείας και των παραστάσεων του χωρικού-ληστή ο Κολιόπουλος επισημαίνει ως αδιαχώριστους παράγοντες «την κλεφτοαρματολική παράδοση, τα αλυτρωτικά κινήματα, τις τεταμένες σχέσεις μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας, το σύστημα καταδιώξεως των ληστών στις γειτονικές τουρκικές επαρχίες, τα μέτρα και τη νομοθεσία για την καταστολή της ληστείας, τον ρόλο και τις επιδιώξεις της ομάδας των καπετάνιων, την ενδημική πολιτική ανωμαλία και τις περιοδικές εξεγέρσεις, την οργάνωση της πολιτικής σε τοπικό επίπεδο, την οργάνωση της νομαδικής κτηνοτροφίας και τη σύγκρουση της με τον αγροτικό κόσμο, την ακτημοσύνη ή την ανεπάρκεια της οικογενειακής γεωργικής ιδιοκτησίας και τη διασπορά του ορεινού πληθυσμού» (Κολιόπουλος 1996: 265). Συγκεκριμένα, πρόκειται για τις πολλαπλές συνέπειες της δημιουργίας εθνικών κρατών στα Βαλκάνια και της χάραξης συνόρων που παρεμποδίζουν τις ποιμενικές μετακινήσεις, την εγκαθίδρυση συγκεντρωτικών θεσμών που εκμηδενίζουν τις τοπικές αυτονομίες, την προοδευτική αποδιοργάνωση του συστήματος συμπληρωματικότητας ανάμεσα στο Τσιφλίκι και το Τσελιγκάτο, τις πρόοδους της μικροϊδιοκτησίας, την σχετική εντατικοποίηση και διαφοροποίηση της γεωργικής παραγωγής, τα πολλαπλά εμπόδια που εγείρει το Κράτος ως προς την πρόσβαση στις εθνικές γαίες, την σπανιότητα των διαθέσιμων βοσκοτόπων, την κερδοσκοπία γύρω από τις εθνικές γαίες που ανεβάζει τα ενοίκια σε απρόσιτα ύψη, την διαχείριση των εθνικών γαιών σε βάρος της ορεσινομής, την απληστία της φορολογίας, τις κάθε λογής αυθαιρεσίες της χωροφυλακής και του στρατού κατά τις μετακινήσεις του, την εγκατάσταση νέων προεστών υποταγμένων στα εθνικά πολιτικά

Σχετικά με την πεποίθηση για την αγροτική προέλευση των ληστών αναφέρουμε ενδεικτικά το υπόμνημα που υπέβαλε τον Ιανουάριο του 1857 στο υπουργείο Δικαιοσύνης ο Δ. Ηλιόπουλος, πρόεδρος του δικαστηρίου Μεσολογγίου : «Οι εις την ληστεϊάν τρεπόμενοι εισί συνήθως εκ της τάξεως των γεωργών, των ποιμένων και των εις μόνην την χρήσιν των όπλων δοθέντων, τους οποίους δύναται τις να ονομάση οπλοφόρους, ή μαχαιράδας, κατά την κοινήν έκφρασιν, ως εν τη μαχαίρα εαυτών ζώντας. Σπανιώτατα παρετηρήθησαν και τινες, λησταί, άλλων επιτηδευμάτων» (Κολιόπουλος 1996: 221-222).

Στον αστικό χώρο, ήδη από την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα, η «εμψύχωση» της γεωργίας αποτέλεσε έναν από τους βασικούς στόχους των «Επιτροπών» ή των «Εταιριών» που ιδρύθηκαν με πρωτοβουλίες των κυρίαρχων αστικών στρωμάτων (ομογενείς, μεγαλοκτηματίες, κρατικά στελέχη, ανώτερα τεχνικά στελέχη)³. Πίσω από τον γεωργικό χαρακτήρα της «εμψύχωσης» είναι εμφανής άλλοτε η επιθυμία επιβολής ζωτικών κρατικών συμφερόντων (η στράτευση του πληθυσμού, η πάταξη της ληστείας, η εκποίηση των εθνικών γαιών, κ.λ.π.) και άλλοτε η σύνδεση της γεωργικής “εμψύχωσης» με τις εθνικές ιδεολογίες (γιορτές, αθλήματα, βραβεία) (Καλλιβρετάκης 1990: 351- 356, 362).

κόμματα, την αυθαιρεσία της στρατολογίας, της οποίας το σύστημα κλήρωσης και δυνατότητας του κληρωτού να βρει αντικαταστάτη πληρώνοντάς τον, αδικεί τους φτωχότερους, η μεγάλη διάρκεια της στρατιωτικής θητείας (τέσσερα έτη)...» (Δαμιανάκος 1987: 87-89). Έτσι το 1899 και παρά τα μέτρα, που είχαν παρθεί κατ’ εφαρμογή του νόμου ΤΟΔ’, υπήρχαν στην Ελλάδα 12.580 ληστές, σε συνολικό πληθυσμό περίπου 2.700.000 κατοίκων» (Αλεβιζάτος 1995: 341) Ανάλογη συνθετότητα εμφανίζει και το πρόβλημα των αγροτικών εξεγέρσεων κατά το 19^ο αιώνα καθώς ο συχνά θρησκευτικό- στασιαστικός τους χαρακτήρας συνδέεται άλλοτε με την οικονομική εκμετάλλευση από το κράτος, άλλοτε με τις συνέπειες του σχετικά ανοιχτού χαρακτήρα της αγροτικής οικονομίας και άλλοτε με τις ανάγκες του πελατειακού συστήματος (Λιάκος 1984: 6).

³ Συνοπτικά αναφέρουμε την ίδρυση του *Γραφείου Δημόσιας Οικονομίας* (29/4/1834), της *Επιτροπής επί της Εμψυχώσεως της Εθνικής Βιομηχανίας* (25/1/1837), της *Ελληνικής Εταιρίας υπέρ της Προόδου των Επιστημών, των Τεχνών και της Γεωργίας εν Ελλάδι* (1845), τα *Γεωργικά Συμβούλια* (23/8/1852), την *Κεντρική Γεωργική Εταιρία* (19/7/1864) την *Ελληνική Γεωργική Εταιρία* (29/1/1873) και την «νέα» *Ελληνική Γεωργική Εταιρία* (1901).

Σε κάθε περίπτωση η απειλή του χωρικού- ληστή είναι προφανής και εντείνεται καθώς αυξάνουν οι πεποιθήσεις ορισμένων αστικών ομάδων για την εγκατάσταση στη γεωργία «ευρωπαϊκών μοντέλων παραγωγής». Αναφέρουμε ενδεικτικά αποσπάσματα από τη γνωμοδότηση του *Γεωργικού Συμβουλίου* του νομού Αχαΐας και Ήλιδος στις 21/12/1855 σχετικά με την αντιμετώπιση της ληστείας στις αγροτικές περιοχές: «Επειδή και αν επιστρέψη τις από την Αγγλίαν προικισμένος μ' όλας τας πρακτικάς και θεωρητικάς γνώσεις, και προικοδοτηθή υπό της κυβερνήσεως με τ' αναγκαία εδαφικά και καλλιεργητικά κεφάλαια, δεν θα τολμά να εξασκήση το έργον τους εις την Ακαρνανίαν ή την Φθιώτιδα, πρέπει, δια να εισαχθή η γεωργία, να εκλείψη η ληστεία. Η γεωργία πηγαίνει εκεί όπου υπάρχει ελευθερία και ασφάλεια, και το να ζητώμεν να εμφυτεύσωμεν γεωργίαν εν μέσω των ληστών, είναι το ίδιον ως να ζητώμεν να σπείρωμεν εις την θάλασσαν. Η διανομή της γής θέλει δώσει εργασίαν εις τους αέργους, η δε κυβέρνησις οφείλει ν' αφήση δια τους ληστές εις αχρηστίαν το δικαίωμα της χάριτος, να οργανώση επίτηδες τάγματα μόνιμα, έργον αποκλειστικόν έχοντα την καταδίωξιν των, και να συγχωρήση να τουφεκίζωνται, άμα συλλαμβάνονται ωπλισμένοι. Ο νόμος πρέπει να προστατεύη τον πολίτην, και ουχί τον ληστήν πολίτην» (Καλλιβρετάκης 1990: 382- 383)

Το φάντασμα του χωρικού-ληστή θα συνεχίσει να στοιχειώνει τις προσπάθειες του Κουμουνδούρου για μιά περιορισμένη αγροτική μεταρρύθμιση⁴. Από το βήμα της Βουλής στις 21/12/1870 ο πρωθυπουργός Α. Κουμουνδούρος επισημαίνει «...έχομεν ανάγκην όχι να καταστήσωμεν τους υπάρχοντα ληστές αδυνάτους προσωρινώς εις το να κακοποιώσιν την Ελλάδα, αλλά να καταστρέψωμεν αυτούς, να ξηράνωμεν τας πηγάς της ληστείας και να άρωμεν τας αιτίας της γεννήσεώς της και τα μέσα της υπάρξεώς της» (Παπαθανασόπουλος 1993: 159).

Την επόμενη περίοδο ο Χ. Τρικούπης δεν θα προωθήσει την αναδιανομή της γής και τη δημιουργία της μικρής ιδιοκτησίας ελπίζοντας στην υποστήριξη των ομογενών μεγαλοκτηματιών για την προσέλκυση επενδύσεων στην Ελλάδα. Κατά τη συζήτηση στη Βουλή του αγροτικού ζητήματος της Θεσσαλίας και Ηπείρου (5 Φεβρουαρίου- 12

⁴ Ενδεικτικό του ιδεολογικού χαρακτήρα της μεταρρύθμισης αποτελεί η δημοσίευση του σχετικού νόμου την ημέρα της εθνικής γιορτής: η «απελευθέρωση της γής» αποκτούσε το χαρακτήρα γεγονότος ομόλογου προς την απελευθέρωση της χώρας από τους Οθωμανούς (Ψυχογιός 1995: 60).

Μαρτίου 1883) ο Χ Τρικούπης στη σύντομη ομιλία του (5 Μαρτίου) μεταξύ των άλλων δήλωσε: «Η κυβέρνηση ου μόνον δεν προκάλεσε συζήτησιν περί του αγροτικού λεγομένου ζητήματος, αλλά απεναντίας προσεπάθησε να αποτρέψη την Βουλήν από της τοιαύτης συζητήσεως, δεν είχεν, όμως, και το δικαίωμα να εμποδίση τοιαύτην συζήτησιν. Αλλ' ευθύς εξ αρχής η Κυβέρνησις εδήλωσεν, ότι θεώρει ότι δεν υφίσταται αγροτικόν ζήτημα» (Σφήκα-Θεοδοσίου 2000: 314-315). Η άρνηση του αγροτικού ζητήματος όχι μόνο διατήρησε τον μεγάλο αριθμό των ακτημόνων αλλά και δεν ενίσχυσε τη βιομηχανική ανάπτυξη και την εργατική τάξη. Οι φτωχοί αγρότες δεν μετακινήθηκαν προς τις πόλεις αλλά προς άλλες αγροτικές περιοχές ή το εξωτερικό (Παναγιωτόπουλος 1985).

Όπως γλαφυρά συνοψίζει ο Καραβίδας: «τα άρρενα τέκνα, συχνά ο ίδιος ο πατέρας, ο αρχηγός της χωρικής αυτής οικογένειας...αφού εχρέωσε την περιουσίαν, αφού έγινε κατά σειράν ζωοκλόπος, ληστής, αγωγάτης, αγροφύλακας κοινοτικός κλητήρας, πρόεδρος της κοινότητας, ελεύθερος δήθεν πολίτης, φανοκόρος, απόγονος των αρχαίων ελλήνων, νεκροθάφτης και όπερ πάντων χείριστον, αφού έγινε ψηφοφόρος διαπραγματευόμενος την ψήφο του...αφού τέλος έγινε δικηγόρος και επήρε δίπλωμα, τον άκρον άωτον τίτλον της βαλκανικής και ιδίως της ελληνικής ιεραρχίας, αφού τοιουτοτρόπως έφαγε την ατιμία με τη χούφτα του, έλαβε τέλος τον δρόμον της Αμερικής εις αναζήτησιν ρευστού χρήματος...» (Καραβίδας 1978: 440).

Σημαντικό μέρος των αναπαραστάσεων των αγροτών στον πολιτικό λόγο του τέλους του 19^{ου} αιώνα έχουν σαν αφετηρία τις ιδεολογίες του ουτοπικού σοσιαλισμού και του αναρχισμού. Ορισμένοι σοσιαλιστές οργανώνονται γύρω από τον *Σοσιαλιστικό Σύλλογο* και μέσα από την εφημερίδα *Σοσιαλιστής* δημοσιεύουν (1896) τις απόψεις τους για το αγροτικό ζήτημα. Πρόκειται για ένα μεταρρυθμιστικό σοσιαλιστικό πρόγραμμα που εντοπίζεται στα ζητήματα της αγροτικής πίστης, της φορολογίας, της εκπαίδευσης, κ.λ.π. παρακάμπτοντας τα ζέοντα ζητήματα τα οποία συνδέονται με τη διανομή των τσιφλικιών στους ακτήμονες.

Άλλη σοσιαλιστική ομάδα, μέσα από το περιοδικό *Αρδην*, διακηρύσσει προσδοκίες ανάλογες με εκείνες του Μάρξ για το «βασίλειο της ελευθερίας». Σε μια κοινωνία όπου η «συμφιλίωσις και συμπαγίωσις του βίου των πόλεων μετά του εξοχικού βίου...τίποτε παράξενο δεν θα είναι ένας, το πρωί να φτιάνη νόμους ή να γράφει βιβλία, το μεσημέρι να κτίζη ή να σκουπίζη και το βράδυ να ράφτη ή να τυπώνη τα βιβλία που έγραψε» (Νούτσος 1990, τομ. Α': 174)

Ο αναρχισμός στην Ελλάδα (1870-1885) εκφραζόμενος κυρίως μέσα από τον αναρχοσυνδικαλισμό κάνει ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία του στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης των αμπελουργικών περιοχών της Β. Πελοποννήσου και των Ιονίων νήσων στο τέλος του 19^{ου} αιώνα⁵. Παρά το ότι η ιστορική συγκυρία είναι ευνοϊκή οι αντιλήψεις των αναρχικών για τους αγρότες, ενώ προβάλλουν το όραμα του χωρικού ως ιδανικού επαναστάτη⁶, στην πράξη θα καταλήξουν να υποστηρίζουν ένα κράμα ουτοπικού σοσιαλισμού, χριστιανικού σοσιαλισμού και θεοσοφισμού (Λεονταρίτης 1976: 21-22).

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο λόγος του κατεξοχήν ηγέτη του κινήματος για τη διανομή της μεγάλης ιδιοκτησίας, Μ. Αντύπα, το 1905 διακηρύσσει: «Θέλομεν ό,τι θέλει ο Χριστός)...(θέλομεν δηλαδή να επαναστατήσει ο Εργάτης κατά του Κηφήνος, ο Χωρικός κατά του Αφέντου, ο Δούλος κατά του Κυρίου)...(επιζητούμε την αντικατάστασιν του Θεού ον κηρύσσουν οι Τύρανοι και Δεσπότες δια του Αληθούς Θεού ον εκήρυξεν ο Χριστός και όστις καλείται Θεός αγάπης, ελευθερίας και αλληλοβοήθειας, και όχι θεός σκληρότητας, δακρύων, και δουλείας.» (Νούτσος 1990, τομ. Α: 305). Παράλληλα μεταξύ ελευθερίας και προόδου, ισότητας και αγάπης μερικές φορές διατυμπανίζεται και η επιταγή επιστροφής στη φύση. Στο ριζοσπαστικό

⁵ Η πολιτική σκέψη στα Επτάνησα έχει γενικά εξοικειωθεί με τις τεχνικές βελτιώσεις και την εισαγωγή νέων καλλιεργειών ήδη από την εποχή των Βενετών. Ωστόσο ο «εκσυγχρονισμός» του αγροτικού κόσμου στα Επτάνησα θα μετατραπεί σε εθνικό αίτημα και αντικείμενο πολιτικού σχεδιασμού κυρίως στη διάρκεια της Αγγλοκρατίας (το 1836 ιδρύεται η *Γενική Αγροική Εταιρία* που αποκτά παραρτήματα σε όλα τα νησιά). Τα βασικά αντικείμενα του πολιτικο-εθνικού διαλόγου για την ύπαιθρο μέχρι την Ένωση (1863) είναι η αγροτική πίστη και ο εκμηχανισμός της γεωργίας και αντιμετωπίζονται μέσα από μια περισσότερο ηθικο-κοινωνική και λιγότερο οικονομικο-πολιτική οπτική. Ο πολιτικός κόσμος των Επτανήσων μοιάζει να οραματίζεται την ευθυγράμμιση της υπαίθρου τους με τα προοδευμένα, «βιομηχανικά» έθνη με περισσότερο ουγενικούς όρους εκφρασμένους μέσα από σατιρικά φυλλάδια, ποιητικές συλλογές ή περιοδικές εκδόσεις. Σέ ό,τι αφορά τους διανοούμενους διακρίνονται τα κείμενα των «ενωτιστών» που προσεγγίζουν περισσότερο τούς τεχνοκρατικούς τόνους και των «αληθινών» ριζοσπαστών που διατείνονται στην ανάγκη κοινωνικής παρέμβασης (Ζέη 2004).

⁶ Το πρότυπο του αγρότη-αγωνιστή ή του χωρικού ως ιδανικού επαναστάτη ενσάρκωνε η φυσιογνωμία του Ιωσήφ Γαριβάλδι. Αναφέρεται ότι τις παραμονές της Ένωσης, στην Αθήνα του 1859 φοιτητές διαδηλώνουν υπέρ της εγχώριας οικονομίας ζητωκραυγάζοντας το Γαριβάλδι (Ζέη 2004).

έντυπο *Νέον Φώς*, το 1899, διακηρύσσεται: «Κάτω ο πολιτισμός!! Ζήτω η φύσις!)...(δεν θέλομεν ούτε σιδηροδρόμους, ούτε τηλεγράφους, ούτε τηλέφωνα, ούτε φωνόγραφα, ούτε ανάκτορα, ούτε τάπητας, ούτε ολοσηρικά, ούτε εριούχα, ούτε υποδήματα, ούτε χρυσόν, ούτε άργυρον, ούτε τίποτε, τίποτε τεχνητόν! Αλλά τα πάντα φυσικά. Ναί! Ας επανέλθωμεν εις την φύσιν! Ας επανέλθωμεν εις την φτωχήν μητέρα μας φύσιν!» (Νούτσος 1990, τομ. Α': 292)⁷.

Συνοψίζοντας τις αναφορές στις αναπαραστάσεις των αγροτών στον πολιτικό λόγο των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα επισημαίνουμε, έστω και σχηματικά, το σταδιακό πέραςμα από τον ληστή στον εθνικό ήρωα (αστικές ιδεολογίες) και από τον χωρικό στον ιδανικό επαναστάτη (σοσιαλιστικές ιδεολογίες). Το πρόταγμα του μικροϊδιοκτήτη αγρότη θα συγκροτηθεί πολιτικά τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και θα αποτελέσει έκτοτε πεδίο ιδεολογικών συγκρούσεων με πιο συνεκτικά χαρακτηριστικά ως προς την υπαρκτή πραγματικότητα του Έλληνα αγρότη.

β. Μεσοπόλεμος: προς την κοινωνική ένταξη και την πολιτική αναγνώριση του αγρότη.

Η φιλαγροτική πολιτική του κράτους τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συνδέεται με την κοινωνική άνοδο της μεσαίας τάξης (αστική βιομηχανική αύξηση, κρατικός παρεμβατισμός) και τη συνέχιση της προσπάθειας για τη δημιουργία μικροϊδιοκτητών αγροτών.

Οι αστικές ιδεολογίες εντοπίζονται περισσότερο στον πολιτικό λόγο του Ε. Βενιζέλου, ο οποίος εκφράζει την ανάγκη ανεύρεσης μιάς οικονομικής αλλά και ηθικής φόρμουλας προκειμένου να αποκαταστήσει τους ακτήμονες σε μικρούς ιδιοκτήτες χωρίς να θίξει ιδιαίτερα τα συμφέροντα των μεγάλων γαιοκτημόνων. Στην Αγόρευση στη Βουλή (19/5/1911) ο Ε. Βενιζέλος επισημαίνει: «έχω συγχρόνως τη γνώμη ότι το Κράτος κακήν οικονομικήν και γεωργικήν πολιτικήν θα μετήρχετο, εάν προέβαινεν εις

⁷ Ανάλογες φαίνεται να είναι και οι απόψεις του Δρακούλη όταν το 1902 γράφει: «ο βίος των μεγαλουπόλεων απειλεί να καταστή ο τάφος της ρώμης, του κάλλους, της αρετής, της νοημοσύνης και της εμπνεύσεως του έθνους, αι μεγαλουπόλεις δεν μεταρρυθμίζονται, αλλ' απλούστατα πρέπει να εγκαταλειφθώσι και ότι δέον να γίνη κατάδηλον εις τον κόσμον ότι επανερχόμενοι εις την γην ην εγκαταλείψαμεν χάριν των μεγαλουπόλεων επανερχόμεθα εις την πηγήν της υγείας, του πλούτου, της ελευθερίας και της ειρήνης των εθνών» (Νούτσος 1990 τομ. Α': 327)

ολοσχερή απαλλοτριώσιν των τσιφλικιών...(το Κράτος πρέπει) να εξασφαλίση συγχρόνως την ύπαρξιν και της μικράς και της μεγάλης ιδιοκτησίας υπό σύστημα, το οποίον θα επέτρεπε εις εκατέραν να συμπληρώση την άλλην». Ετσι με στόχο τον «διακανονισμό των σχέσεων των κολλήγων προς τους ιδιοκτήτας» στο φιλελεύθερο πολιτικό λόγο εμφανίζονται σαν πάσχοντες όχι μόνο οι ακτήμονες αλλά και πολλοί από τους μεγαλοκτηματίες, οι οποίοι κατηγορούνται άδικα αφού «ουδέποτε ουδένα των κολλήγων εξήτησαν την έξωσιν...και οι οποίοι πατρικώς συμπεριφέρονται προς αυτούς» (Βενιζέλος 1982, том Α΄: 264, 266).

Οι περισσότεροι ριζοσπαστικές τάσεις του φιλελεύθερου πολιτικού λόγου, όπως ο Α. Παπαναστασίου, θα υποστηρίξουν την αναγκαστική απαλλοτρίωση και το πέρασμα στη μικρή ιδιοκτησία ως προϋπόθεση για την αγάπη των αγροτών προς τη γη και την ανάπτυξη του αισθήματος της άμιλλας και της προόδου. «Εις τους μικρούς καλλιεργητάς, γράφει το 1910 ο Παπαναστασίου, η ιδέα, ότι είναι κύριοι του σπιτιού των και των αγρών που καλλιεργούν, τους καθιστά ολιγώτερον αισθητάς τας πικρίας, τας αποτυχίας του γεωργικού επαγγέλματος και τας στερήσεις της γεωργικής ζωής, τους δεσμεύει προς την γην και τους εντεινεί τη δραστηριότητα. Τίποτε δ' εξ άλλου δεν τους καταρρίπτει περισσότερον ηθικώς και διανοητικώς από την αποστασίν των από την πατρικήν γην, εις την οποίαν πλείσται αναμνήσεις και συνήθειαι τους κρατούν ριζωμένους και η μεταβολή των εις φερειοίκους εργάτας...» (Παπαναστασίου 1988: 182).

Οι λεγόμενοι Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-1913) θα τροφοδοτήσουν με νέα περιεχόμενα τις ιδεολογικές χρήσεις των παραστάσεων των αγροτών καθώς επεκτείνονται τα εθνικά σύνορα και μαζί τους οι μεγάλες ιδιοκτησίες, οι ακτήμονες και οι πληθυσμοί με διαφορετικά εθνολογικά χαρακτηριστικά⁸. Η εξαγγελία το 1917 μιας εκτεταμένης

⁸ Ο πληθυσμός της χώρας που το 1907 ήταν 2.631.952 μετά τους πολέμους το 1920 φτάνει σε 5.016.889. Σε ό,τι αφορά την εθνολογική σύνθεση του πληθυσμού οι Έλληνες αντιπροσώπευαν το 42.65% του πληθυσμού της Μακεδονίας, το 36.7% στη Θράκη και το 7% στην Ηπειρο (Διαμαντόπουλος 1985: 130). Συγκεκριμένα το 1912 καταγράφονται στο νομό Ελασσόνας (88% Έλληνες, 12% Τούρκοι), Κοζάνης (60% Έλληνες, 40% Τούρκοι), Γρεβενών (76% Έλληνες, 18% Τούρκοι), Πιερίας (80% Έλληνες, 18% Τούρκοι), Καστοριάς (56% Έλληνες, 24% Τούρκοι, 19% Βούλγαροι), Βοΐου (75% Έλληνες, 25% Τούρκοι), Ημαθίας (70% Έλληνες, 20% Τούρκοι), Γιαννιτσών (56% Έλληνες, 39% Τούρκοι), Χαλκιδικής (86% Έλληνες, 7% Τούρκοι), Σερρών (47% Έλληνες, 40% Τούρκοι), Φυλλίδος (74% Έλληνες, 17% Τούρκοι, 9% Βούλγαροι), Νέστου (2% Έλληνες, 98% Τούρκοι), Δράμας (15% Έλληνες, 79% Τούρκοι, 5% Βούλγαροι), Καβάλας

αγροτικής μεταρρύθμισης (αναγκαστική απαλλοτρίωση τσιφλικιών, συνεταιριστική οργάνωση, εκπαίδευση, κ.λ.π.) θα σημάνει την ανάγκη να αξιοποιηθούν οι μικροιδιοκτήτες αγρότες για την εθνική ομογενοποίηση και τον κοινωνικό έλεγχο των διαφορετικών εθνικών ομάδων. Στην προεκλογική του ομιλία στον Βόλο στις 12 Οκτωβρίου 1920 Ε. Βενιζέλος μεταξύ των άλλων αναφέρει: «...όσον αφορά το ζήτημα το αγροτικόν, θα προσθέσω μόνον ότι η λύσις αυτού δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να ανταποκριθώμεν προς τας απαιτήσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης, δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να αυξήσωμεν την παραγωγήν),...(λλ' αποσκοπεί και εις ένα υψηλότερον σκοπόν, διότι εν Μακεδονία όπου πλην των Ελληνικών πληθυσμών των εχόντων στερεάν Ελληνικήν συνείδησιν υπάρχουν και αλλογενείς πληθυσμοί, έχοντες υδαρή την εθνικήν συνείδησιν εν Μακεδονία, λέγω, δεν θα καταρθώμεν να κατακτήσωμεν ψυχικώς τους πληθυσμούς αυτούς εάν δεν τους δώσωμεν την γην την οποίαν καλλιεργούν και δεν τους κάμωμεν ιδιοκτήτας...» (Βενιζέλος 1982, τομ. Γ': 102)⁹.

Την ανάγκη αξιοποίησης των αγροτών για την αφομοίωση των εθνικών μειονοτήτων λίγο αργότερα αναγνωρίζει και ο Α. Παπαναστασίου: «...δεν είναι μόνον ζήτημα οικονομικόν και προσφυγικόν ο εποικισμός, αλλά και κρατικής ασφάλειας, η οποία δεν είναι επαρκής, εφόσον δεν πυκνούται δι' εσωτερικού εποικισμού ο αγροτικός πληθυσμός και των δύο αυτών περιφερειών, (Μακεδονίας, Θράκης) τας οποίας εποφθαλιούν ξένοι λαοί» (Παπαναστασίου 1988: 327).

Ωστόσο την περίοδο αυτή σημαντικό πρόβλημα στην Ευρώπη αλλά και την Ελλάδα αποτελεί η διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών την οποία ο Ε. Βενιζέλος στοχεύει να

(29% Ελληνες, 69% Τούρκοι), Παγγαίου (40% Ελληνες, 60% Τούρκοι), Σιδηροκάστρου (19% Ελληνες, 40% Τούρκοι, 37% Βούλγαροι), Κιλκίς (2% Ελληνες, 66% Τούρκοι, 29% Βούλγαροι), Παιονίας (36% Ελληνες, 42% Τούρκοι, 17% Βούλγαροι), Θεσσαλονίκης (29% Ελληνες, 23% Τούρκοι), Λαγκαδά (36% Ελληνες, 50% Τούρκοι), Εδέσσης (40% Ελληνες, 48% Τούρκοι, 12% Τούρκοι), Εορδαίας (20% Ελληνες, 76% Τούρκοι), Φλωρίνης (32% Ελληνες, 32% Τούρκοι, 35% Βούλγαροι), κ.λ.π. (Μηλιός 1988: 309).

⁹ Σύμφωνα με το Γ. Κορδάτο πίσω από την αγροτική μεταρρύθμιση υπάρχουν και οι πολεμικές επεκτατικές βλέψεις του Βενιζέλου: «είχεν ανάγκη (ο Βενιζέλος) εμπολέμου ανθρωπίνου υλικού, εξηναγκάσθη να κάμη μερικάς θυσίας και να υποσχεθῆ την λύσιν του αγροτικού ζητήματος για να προσεταιρισθῆ τα αγροτικά στρώματα του πληθυσμού» (Κορδάτος 1973: 283).

αντιμετωπίσει με μοχλό τους μικροϊδιοκτήτες αγρότες. Στην αγόρευσή του στη Βουλή 27/1/1920 μεταξύ των άλλων επισημαίνει: «...ενώ μπορούμε έν μέγα κτήμα να το κάμωμεν 500 κλήρους και να λάβει έκαστος καλλιεργητής, ένα, δεν δυνάμεθα εν μέγα εργοστάσιον να το κάμωμεν 500 εργοστάσια και να τα διανείμωμεν εις τους 500 εργάτας τους εργαζομένους εν αυτώ» (Βενιζέλος 1982, τομ. Α΄: 587)¹⁰. Μετά τον ερχομό των προσφύγων σημαντικό μέρος των μετασχηματισμών των αναπαραστάσεων των αγροτών στον αστικό πολιτικό λόγο μπορούμε να πούμε ότι εντοπίζεται στην πάλη του Αντιβενιζελισμού με τον Βενιζελισμό¹¹.

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1930, οι αναπαραστάσεις των αγροτών θα εκφραστούν κυρίως στον πολιτικό λόγο του δικτατορικού καθεστώτος υπό τον Ι. Μεταξά. Οι αγρότες παριστάνονται ως ιδανικοί πολίτες προσηλωμένοι στο χωράφι, την οικογένεια, τη θρησκεία και το Κράτος: «το όνειρόν μου πάντοτε ήτο και είναι να γίνη το χωριό το μέρος εις το οποίον θα ζη ο αγρότης καλλίτερα από παντού αλλού, ευρίσκοντας εκεί την ευτυχία του και την ευτυχίαν της οικογενείας του. Και έτσι που να μη σκέπτεται πότε να έλθη να κατοικήση εις τα πόλεις. Έτσι που τα παιδιά του να

¹⁰ Η αναζήτηση μιας λιγότερο επικίνδυνης πολιτικής λύσης τόσο στη σχέση της μικρής με τη μεγάλη γεωργική εκμετάλλευση όσο και στη σχέση της πόλης με την ύπαιθρο αποτελεί κύριο στόχο και των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης του μεσοπολέμου. Αναφέρω ως παράδειγμα τη Γαλλία όπου τα «αριστερά» και τα «δεξιά» αγροτικά συνδικάτα κάτω από τον έλεγχο των αστών γαιοκτητών και των μεσαίων αγροτικών στρωμάτων, παρά τις διαφορές και τις αντιθέσεις, επισημαίνουν τον κομμουνιστικό κίνδυνο και υπερασπίζονται τη μικρή αγροτική ιδιοκτησία παραβλέποντας έτσι τα πραγματικά αγροτικά προβλήματα αλλά και τα στρώματα των εργατών της γης. Ανάλογες μετατοπίσεις μεταξύ του σεβασμού, της απορρόφησης ή της κατάργησης της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας παρατηρούνται και από την πλευρά του κομμουνιστικού κόμματος, χωρίς παράλληλα να μειώνεται η ανάγκη υποταγής στον ιστορικό ρόλο της εργατικής τάξης (Histoire de la France Rurale: 398-419).

¹¹ Σύμφωνα με τον Γ. Μαυρογορδάτο ο Αντιβενιζελισμός εκπροσωπούσε ουσιαστικά ένα στρώμα παλαιών μικροκτηματιών, τους «νοικοκυραίους» του χωριού, με τονισμένες ανισότητες, παραδοσιακά ειδικευμένο σε εξαγωγικά προϊόντα και κατά συνέπεια εξαρτημένο από την αγορά, που είχε ιστορικά απολαύσει ανώτερο επίπεδο εισοδήματος, κατανάλωσης, εκπαίδευσης, κινητικότητας, ευκαιριών και φιλοδοξιών- τελικά ανώτερη κοινωνική θέση. Ο Βενιζελισμός κυρίως εκπροσωπούσε ένα στρώμα ίσων και νέων μικροϊδιοκτητών χωρικών, που μόλις αναδυόταν από την αυτοκατανάλωση στην παραγωγή για την (εγχώρια) αγορά- και από μια κατάσταση μεγάλης οικονομικής και πολιτιστικής στέρησης (Μαυρογορδάτος: 73).

μένουν προσηλωμένα εις το τζάκι του σπιτιού, έτσι που τα παιδιά του να αγαπούν την γήν εκείνην, την οποίαν επότισεν ο ιδρώτας των πατέρων των...όταν ο αγρότης αγαπά το χωράφι του, το σπίτι του, η Ελλάς θα είναι πάντα ευδαίμων».

Μένοντας ο αγρότης στο χωριό πρέπει να δουλεύει ακατάπαυστα και τον άλλο χρόνο να τον αφιερώνει στην οικογένεια και όχι στα τυχερά παιγνίδια: «ένας από τους λόγους, εκτός των άλλων πολλών και διαφόρων λόγων, δια τους οποίους ημποδισα το χαρτοπαίγνιον, ήτο διότι αυτό απεμάκρυνε τους άνδρας και κυρίως τους αγρότας από το σπίτι των, από την χαράν του σπιτιού σας, από το τζάκι σας και από την γυναίκα και τα παιδιά σας. Τώρα όλοι ξαναγύρισαν, το γνωρίζω, στο σπίτι των και θα είναι ευχαριστημένοι» (Μεταξάς, τομ.Α΄ : 305-306).

Με το ρόλο αυτό οι αγρότες αναγορεύονται άλλοτε το «μεγάλο καζάνι μιάς όμορφης και δυνατής ράτσας», και άλλοτε το «υγιές αίμα που τροφοδοτεί τις πόλεις που διαρκώς φθείρονται» (Μεταξάς, τομ.Α΄: 105, 188). Ειδικότερα σε περιόδους σύμπτωσης παραγωγικών κρίσεων και πολεμικών προετοιμασιών οι αποστάσεις ανάμεσα στον αγρότη και τον ήρωα, τον καλλιεργητή και τον στρατιώτη γίνονται πολύ μικρές: «..ζητώ να είναι ο αγροτικός κόσμος ο στρατός της οικονομικής ζωής της Ελλάδος...όλη η Ελλάς πρέπει να μεταβληθή εις ένα αγροτικόν στρατόπεδον του οποίου ούτε μία γωνία δεν πρέπει να μείνη ακαλλιέργητος» (Μεταξάς, τομ.Β΄ : 139).

Σε ό,τι αφορά τις σχέσεις πόλης/ υπαίθρου ο Μεταξάς θα αξιοποιήσει τις παραστάσεις των αγροτών ως βάση ενός κοινωνικοβιολογικού συστήματος σύμφωνα με το οποίο η κοινωνία είναι ένα ρυάκι από αίμα που ξεκινά από τους αγρότες και τροφοδοτεί τα αστικά στρώματα: «αν τα κατώτερα στρώματα είναι δηλητηριασμένα και σάπια, τότε θα γίνη σάπιο το σύνολον...» (Μεταξάς, τομ.Α΄ : 427-428)¹².

¹²Στο φόντο αυτών των απόψεων ο Χίτλερ γράφει: «...βλέπω τη συντήρηση και τη προώθηση μιας εύρωστης γεωργικής τάξης σαν την καλύτερη προστασία εναντίον των κοινωνικών νοσημάτων, όπως κι εναντίον του φυλετικού εκφυλισμού του λαού μας...» (Ράιχ 1974: 90, 103). Σε ψυχοδιανοητικά και βιολογικά ερείσματα στηρίχτηκαν και οι παραστάσεις αγροτών και εργατών στις συντηρητικές ιδεολογίες της Ιταλίας του μεσοπολέμου. Σύμφωνα με τον Γκράμσι το ζήτημα των σχέσεων πόλης- υπαίθρου μεταφέρεται ιδεολογικά στην ευρύτερη σύγκρουση Βορρά-Νότου και εμφανίζεται από το ένα μέρος σαν μίσος και περιφρόνηση για τον χωριάτη και τις διεκδικήσεις της υπαίθρου και από το άλλο μέρος σαν απέχθεια των αγροτών και της επαρχίας για όλες τις ομάδες που απαρτίζουν την πόλη (Χαστάογλου 1982).

Στον χώρο των σοσιαλιστικών ιδεολογιών κυρίαρχη θέση κατέχει το ΚΚΕ το οποίο εμβληματικά δηλώνει ότι «η απολύτρωση των αγροτικών μαζών απ' τον αστικοτσιφλικιάδικο εκμεταλλευτικό ζυγό είναι μονάχα δυνατή στα πλαίσια της Σοβιετικής Εργατοαγροτικής Ελληνικής Δημοκρατίας» (*Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 5, 1/3/1935)¹³. Αυτό σημαίνει ότι «το επαναστατικό μέτωπο (εργατών και αγροτών) μπορεί να οργανωθεί μόνο υπό την ηγεσία του προλεταριάτου και την άμεσο καθοδήγηση του επαναστατικού του κόμματος, του Κομμουνιστικού κόμματος» (Ριζοσπάστης 27/5/1923 και 5/7/1927). Η ιδεολογική απαίτηση για προλεταριακούς χαρακτήρες και χαρακτηριστικά θα οδηγήσει το ΚΚΕ σε μιά προλεταριακή ηθογραφία: «ο χωρικός είναι συνήθως άνθρωπος αδύνατος, κιτρινιάρης, δαρμένος από τους πυρετούς, κακοφτιαγμένος από την παιδική του κακοπέραση, μισοτυφλωμένος από τραχώματα και με το μικρόβιο της φθίσεως μέσα στα πνευμόνια του...ιδρώνει, αρρωσταίνει, πασχίζει όλη τη μέρα και όμως ζει σαν απόκληρος της ζωής, σχεδόν σαν κτήνος» (Ριζοσπάστης 27/9/1920)¹⁴.

Ωστόσο ο φτωχός αγρότης ποτέ δεν θα αποκτήσει την πολιτική εμπιστοσύνη του κόμματος. Για παράδειγμα, στο επίπεδο των στρατηγικών κατάληψης των μεγάλων πόλεων θεωρείται ότι οι χωρικοί δεν μπορούν να καταλάβουν τις πόλεις γιατί δεν ξέρουν να κινούνται σ' αυτές: «οι χωρικοί εργαζόμενοι σ' όλην την ύπαιθρο χώρα σε

¹³ Οι αναφορές στον *Ριζοσπάστη* και την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* προέρχονται από το έργο *Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1974.

¹⁴ Η προλεταριακή ηθογραφία θα κυριαρχήσει και στις παραστάσεις των αγροτών στη μετεπαναστατική Ρωσία με σκοπό την ενίσχυση της επανάστασης και ειδικότερα για την προώθηση της κολλεκτιβοποίησης. Οι μεγάλοι ρώσοι σκηνοθέτες (Vezton, Eisenstein, κ. ά) περιγράφουν τους αγρότες σαν απαραίτητη προϋπόθεση για το θρίαμβο μιάς επανάστασης με κοσμικές διαστάσεις. Στα σχετικά φιλμ η γή φαίνεται να αντιπροσωπεύει το έθνος, τα τρακτέρ την τεχνολογική πρόοδο, οι συγκομιδές την εργασία, η άνοιξη την ανανέωση, το ξεχύλισμα των ποταμών τον θρίαμβο της επανάστασης, κ.ο.κ. (Prédal: 27-29). Ανάλογη ηθικοποίηση της αγροτικής εργασίας και του εθνικού ρόλου της αγροτικής οικογένειας επιχειρεί και ο αμερικάνικος κινηματογράφος του μεσοπολέμου με σκοπό να αντιμετωπισθεί η οικονομική κρίση του 1930, να πείσθούν οι άνθρωποι των πόλεων να επιστρέψουν στη γή και να δεχτούν να κάνουν τις τεχνικές βελτιώσεις που προτείνει η κυβέρνηση (αναλυτικότερα βλ. αφιέρωμα του γαλλικού περιοδ. *CinemAction* με τίτλο *Cinema et monde rural*).

μικρά συνήθως χωριά, σκορπισμένοι και κάτω από τους πύο πρωτόγονους τεχνικούς όρους, δεν κατορθώνονται να προετοιμάζονται και να διεξαγάγουν γρήγορα και με επιτυχία πολιτικές κινήσεις μαζών, συγκεντρώσεις και διαμαρτυρίες και δεν μπορούν να καταλάβουν μόνιμα τον κεντρικό μηχανισμό και όλα τα άλλα διοικητικά μέσα που είναι στις πόλεις» (Ριζοσπάστης 14/7/1925). Αντίθετα σε άλλες περιπτώσεις το ΚΚΕ θεωρεί ότι «οι οργανώσεις του κόμματος πρέπει να προβούν στην οργάνωση επιτροπών αγώνος των αγροτών κινητοποιώντας τις φτωχές εργαζόμενες αγροτικές μάζες και τις διεκδικήσεις τους και οργανώνοντας ένοπλες διαδηλώσεις και καθόδους των αγροτών στις πόλεις» (Ριζοσπάστης, 4/4/1930).

Παραπαίοντας μεταξύ προλεταρίων και πλούσιων, μικρών και μεγάλων, έμπιστων και ύποπτων αγροτών (Ριζοσπάστης 14/6/ 1925) το ΚΚΕ αρκετά χρόνια αργότερα, μερικούς μήνες πριν από την επιβολή της δικατατορίας του Ι. Μεταξά στην Ελλάδα, θα θέσει τους αγρότες στο στόχο της «κατάκτησης των μεσαίων στρωμάτων που αποτελούν την πλειοψηφία του πληθυσμού της Ελλάδας» (Ριζοσπάστης, 2/2/1936).

Ανάλογη ιδεολογική πορεία και αμφισημία νοημάτων έχουν και οι παραστάσεις των αγροτών στον πολιτικό λόγο των Αγροτικών Κομμάτων του μεσοπολέμου: «οι πλείστοι αγρόται πένονται κυριολεκτικώς, πεθαίνουν από την πείναν, δεν έχουν ούτε καλαμπόκι...Πένθος, φτώχεια και πείνα είνε τα χαρακτηριστικά του σιωπηρού δράματος που παίζεται εις την πέραν των Αθηνών χώραν» (*Κοινωνική Έρευνα*, (1), 1932, σ. 8). Λίγο αργότερα διαπιστώνεται ότι η εξαθλίωση των αγροτών «έχει προχωρήσει μέχρι τοιούτου σημείου ώστε εις πολλά μέρη οι προλετάριοι της γης να είνε δυστηχέστεροι από τους συναδέλφους τους των αστικών κέντρων.... Οι αγρόται έγιναν επαναστατικότεροι πάσης άλλης τάξεως εργαζομένων» (*Κοινωνική Έρευνα*, (2), 1932, σ. 9). Από τις παραστάσεις των αγροτών ως «επαναστατικότερη τάξη» που ζεί μέσα στο «πένθος, τη φτώχεια και την πείνα» οι αγροτιστές θα περάσουν σύντομα στην αποκύρηξη του μπολσεβικικού κομμουνισμού. Οι έλληνες χωρικοί, διακηρύσσουν, δεν θέλουν «κομμουνισμόν όπως επαρουσιάζετο ούτως εις την πρώτην μπολσεβικικήν περίοδον, ούτε κατάργησιν της γαιοκτησίας. Θέλουν ένα αριστερό, ένα σοσιαλιστικό κόμμα που να καταλαβαίνει τον πόνο τους, γεγονός που αφήνει αδιάφορους τους «σοσιαλιστές των Αθηνών» που συνεχίζουν να περιφρονούν τους αγρότες (*Κοινωνική Έρευνα*, (3), 1932, σ. 9)¹⁵.

¹⁵ Γράφοντας για την περίοδο αυτή και τις διαφωνίες του με τις αντιλήψεις του ΚΚΕ για την εθνικοποίηση της αγροτικής γής ο Δ. Πουρνάρας αναφέρει: «Οι Έλληνες αγρότες κι οι πιο φτωχοί,

Συνέπεια των ανωτέρω μετατοπίσεων θα είναι η κυριαρχία της στρατηγικής των «πλειοψηφιών» και ο περιορισμός του αγροτικού χαρακτήρα του κόμματος. Στην εισήγηση του Δ. Πουρνάρα στο Συνέδριο του Αγροτικού Κόμματος στη Λάρισα στις 4/12/1932 αναφέρεται: «Η Εργατιά μάς ηγήθη διότι την ηγήσαμεν και ημείς...Ο Αγροτισμός συνεπώς πρέπει εις το εξής να παύση να έχη τον καθαρώς γεωργικόν χαρακτήρα του και να δημιουργήση, να αποκτήση ευρύτερον κοινωνικόν και οικονομικόν περιεχόμενον. Το Κόμμα που θα τον εκπροσωπή, μη δυνάμενον εκ της πείρας του παρελθόντος να αναμένει ταχείαν επικράτησιν- εφ' όσον δεν αφυπνίσθη τελείως η ύπαιθρος- οφείλει να εξελιχθή εις Κόμμα των εργαζομένων μαζών, ταξικόν και απρόσωπον αποβλέπον εις την πολιτικήν συσσωμάτωσιν των εκμεταλλευομένων εναντίον των εκμεταλλευτών των.....» (*Κοινωνική Έρευνα*, (9), 1932, σ. 8)

Σε ό,τι αφορά το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδος ήδη από την ίδρυσή του το 1931, διακήρρυσε ότι στόχος του είναι να κερδίσει τη συμπάθεια των μικροαστών, των αγροτών, των υπαλλήλων, των διανοουμένων» για αλλαγές «στο πλαίσιο του αστικού καθεστώτος με βαθμιαίες μεταρρυθμίσεις». Την περίοδο αυτοί οι αγρότες θα συμπεριληφθούν στις «καταπιεζόμενες μάζες» και το κόμμα θα προτείνει την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης, τη συνεταιριστική και κοινοτική συνεκμετάλλευση, χωρίς βέβαια «να θίγεται ο θεσμός της μικρής ατομικής ιδιοκτησίας της γής». Αργότερα το 1945 το Σοσιαλιστικό Κόμμα φέρεται να δηλώνει ότι αποδέχεται τις αρχές του επιστημονικού σοσιαλισμού και την εργατική τάξη ως κύριο φορέα του σοσιαλισμού, εντάσσοντας τους αγρότες στα «λαϊκά στρώματα», κ.λ.π. Στην πραγματικότητα η αδυναμία υπέρβασης από τους σοσιαλιστές των στερεοτύπων της πολιτικής τους ιδεολογίας θα τους οδηγήσει να μην κατανοήσουν τις διεργασίες της κοινωνικής ρευστότητας της ελληνικής κοινωνίας.

Έτσι, «παρά τις προσπάθειες πολιτικού εκσυγχρονισμού του όρου «λαός» είτε με τον ορισμό του ως «οργανικής συμμαχίας» προλεταριάτου και μεσαίων στρωμάτων, είτε με τη μινιμαλιστική του απόδοσή του ως απλής «δυνατότητας συνύπαρξης» αυτών στα ίδια πολιτικά πλαίσια, δεν κατέστη δυνατόν να αρθεί η πολυσημία και η ασάφεια του». Η εγγενής αυτή αδυναμία μοιάζει διαχωρίσιμη από το γεγονός ότι «η ηγετική ομάδα του συγκροτούνταν συνολικά από άτομα που είτε είχαν πάψει προ πολλού είτε δεν είχαν ποτέ

αυτοί οι άθλιοι προλετάριοι της γης, οι σκλάβοι του κάμπου, θέλουν την μικροϊδιοκτησία τους. Θέλουν το μικρό κτήμα τους με το σπιτάκι και τον κήπο τους» (Πουρνάρας: 86).

οργανική, ούτε καν αντιπροσωπευτική, σχέση με τις κοινωνικές ομάδες που επικαλούνταν, δηλαδή τους εργάτες και τους αγρότες» (Ψαλλίδα 1989: 379. Ψαλλίδα 2003: 183, 185). Συνοψίζοντας τις αναφορές στις αναπαραστάσεις των αγροτών στον αστικό πολιτικό λόγο του μεσοπολέμου επισημαίνουμε ότι με μοχλό άλλοτε την αριθμητική διεύρυνση και εθνολογική ετερογένεια του πληθυσμού (Βαλκανικοί Πόλεμοι, Μικρασιατική Καταστροφή) και άλλοτε τον κίνδυνο του κομμουνισμού (Ρώσικη Επανάσταση, εργατικές κινητοποιήσεις) οι αναπαραστάσεις των αγροτών χρησιμοποιήθηκαν ως υποστηρίγματα της εθνικής ομοιογένειας (ο αγρότης ως ντόπιος), της κρατικής τάξης (ο αγρότης ως στρατιώτης) και της αστικής ιδεολογίας (ο αγρότης ως ελεύθερος ιδιοκτήτης). Στο πλαίσιο αυτό οι παραστάσεις των αγροτών στις σοσιαλιστικές και αγροτικές ιδεολογίες (ο αγρότης-εργάτης) παρέμειναν αναποτελεσματικές ή αποδυναμώθηκαν μαζί με τα επιμέρους αγροτικά στρώματα (ακτήμονες, καπνεργάτες, κ.λ.π.).

γ. Μεταπολεμική περίοδος: ανάμεσα στον επαγγελματία γεωργό και τον σύγχρονο αγρότη.

«...επειδή η κλίση των αγροτόπαιδων προς την εκκλησιαστική, στρατιωτική ή ληστρική σταδιοδρομία έχει μάλλον υποχωρήσει, δεν έχουμε παρά να αντικαταστήσουμε τον «επίσκοπο» με έναν «πτυχούχο πανεπιστημίου ή άλλης ανώτερης σχολής», τον «αξιωματικό της χωροφυλακής» με ένα δημόσιο υπάλληλο» και τον «ληστή» με ένα προσωρινό μετανάστη στη Γερμανία ή το Βέλγιο...» (Δαμιανάκος 2002: 58).

Οι παραστάσεις των αγροτών στον πολιτικό λόγο της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου σημαδεύονται από τις αντικομμουνιστικές αντιλήψεις και το βάρος της απειλητικής παράστασης του αγρότη-αντάρτη την οποία δεν μπορεί να εγκαταλείψει η Δεξιά, αλλά και δεν μπορεί να αναλάβει η Αριστερά¹⁶.

¹⁶ Αναφέρεται ότι το 12,8% των μελών του Εθνικού συμβουλίου ήταν αγρότες, γεγονός που στη συνέχεια φαίνεται να δικαιολογεί τις διώξεις και τις φυλακίσεις. Αναφέρεται, σύμφωνα με έρευνα του 1952, ότι ανάμεσα στους φυλακισμένους του εμφύλιου πολέμου, με βάση το επάγγελμα του πατέρα είναι 58.7% αγρότες και 25% εργάτες, ενώ με βάση το επάγγελμα του ίδιου του κρατούμενου είναι 33.8% αγρότες και 42.3% εργάτες (Βερναρδάκης 1987:66). Από την άλλη οι αγρότες αποτελούν τον κύριο όγκο των πληθυσμών που μετακινήθηκαν λιγότερο ή περισσότερο βίαια στη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου. Αναφέρεται ότι από το 1945 ως το 1947, 150 ως 200

Στη δεκαετία του 50 οι προτεραιότητες για οικονομική ανάπτυξη (βιομηχανικές επενδύσεις, δημόσια έργα, εκμηχάνιση της παραγωγής, κ.λ.π.) αναγορεύουν τις αναπαραστάσεις των «σύγχρονων αγροτών» και της «εκβιομηχανισμένης γεωργίας»¹⁷.

χιλιάδες αριστεροί εγκατέλειψαν την ύπαιθρο μετακινούμενοι προς τις μεγάλες πόλεις, ενώ παράλληλα οι κυβερνητικές δυνάμεις εκμεταλλεζόμενες τις δυνατότητες που πρόσφερε η μαζική αμερικάνικη βοήθεια, από το 1947 και μετά, μπόρεσαν να μεταφέρουν περισσότερους από 700.000 κατοίκους της υπαίθρου στις πόλεις (Μαργαρίτης 1999: 31). Σύμφωνα με άλλες εκτιμήσεις από τα χωριά προς τις πόλεις μετακινήθηκαν περίπου 800.000 άτομα δηλαδή το 1/10 των 7.557.000 κατοίκων της χώρας (Κοτζαμάνης 1990, Βερναρδάκης 1987: 66). Η κατάσταση ορισμένων αγροτικών περιοχών γίνεται ιδιαίτερα σκληρή αν λάβουμε υπόψη τον αποκλεισμό τους από την αμερικάνικη βοήθεια λόγω «αντιποίνων». Αναφέρουμε ενδεικτικά έκθεση βρετανού αξιωματούχου της UNRA στις 28/7/1947 σύμφωνα με την οποία πολλά χωριά στην Ευρυτανία αφήνονταν χωρίς προμήθειες, γιατί θεωρούνταν πιθανοί στόχοι του Δημοκρατικού Στρατού, οπότε, στην περίπτωση αυτή τα τρόφιμα θα περνούσαν στους αντιπάλους. Σε άλλο έγγραφο της UNRA τον Ιούλιο του 1948 αναφέρεται ένας κατάλογος χωριών στη Φλώρινα που κρατούσε ο Δ.Σ και στα οποία επι 18 μήνες δεν είχαν φτάσει καθόλου προμήθειες (Λαΐου 1999: 75-76). Ωστόσο οι σχέσεις της ηγεσία του ΚΚΕ με τους αγρότες δεν ήταν ανάλογες της προσφοράς και της θυσίας τους. Το ΚΚΕ εξ αρχής αντιμετώπισε με δισταγμό και καχυποψία το κίνημα στην ύπαιθρο και την ηγεσία που αυθόρμητα ανέδειξε. Η δημιουργία της «Ελευθέρης Ελλάδας», που αναδείχτηκε σε μια γνήσια λαϊκή εξουσία και κοινωνική οργάνωση και προχώρησε στην εγκαθίδρυση νέων κοινωνικών, πολιτικών και πολιτισμικών θεσμών, παρέμεινε στο περιθώριο της «ανάλυσης» αλλά και της πολιτικής στρατηγικής του ΚΚΕ» (Αντωνοπούλου 1989: 139). Η αδυναμία αυτή του κόμματος στη διάρκεια του εμφύλιου αποκτά ιδιαίτερες διαστάσεις αν πάρουμε υπόψη τις πιέσεις που ασκούσαν συχνά πάνω στους αγρότες οι ανάγκες για την διατροφή και επιβίωση του Δημοκρατικού Στρατού. Οπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ιστορικός Γ. Μαργαρίτης ο ΕΛΑΣ έπαιρνε περισσότερα από τον αγροτικό χώρο απ' όσα του εξασφάλιζε σε αντιστάθμισμα (Μαργαρίτης 1999: 30).

¹⁷ Ηδη από το τελευταίο έτος του εμφύλιου πολέμου τα επίσημα αγροτικά έντυπα διακυρύνουν: «Αποτελεί πράγματι μίαν ανάγκην δια μίαν χώραν να υπάρξη ισορροπία μεταξύ του αστικού και του γεωργικού της πληθυσμού και εθνικών συμφέρον είναι ο τελευταίος να είναι όσον το δυνατόν περισσότερος, διότι αποτελεί τον ηθικώς και σωματικώς υγιέστερον και συντηρητικώτερον πληθυσμόν και παρέχει τους καλύτερους πολίτας, όπως άλλως τε και τους καλύτερους στρατιώτας.....Οι αγρόται, η ανανεωτική αυτή πηγή των εξαντλουμένων μελών των αστικών κέντρων είναι συγχρόνως και το σπουδαιότερον στοιχείον σταθερότητος δια μίαν χώραν και οι μόνοι απομένοντες ελεύθεροι άνθρωποι με μικρόν αλλά σταθερόν σχετικώς εισόδημα, που δεν

Η λεγόμενη λαϊκοδημοκρατική ανάπτυξη θα υποστηρίξει ότι «...η τεχνοοικονομική ανάπτυξη της γεωργίας με την εισαγωγή της μηχανής, την παροχή εφοδίων, την εντατικοποίηση της καλλιέργειας, την εξάλειψη μισοφεουδαρχικών υπολειμμάτων κλπ θα γίνει μέσα στα πλαίσια της λύσης των αστικοδημοκρατικών προβλημάτων της χώρας. Θα γίνει παράλληλα με την εκβιομηχάνιση και θα προχωρήσει χέρι- χέρι μ' αυτήν...» (Μπάτσης 1977: 443-444, 449).

Ανάλογες φαίνεται να είναι και οι αναπαραστάσεις των αγροτών στον πολιτικό λόγο της κυβέρνησης Κ. Καραμανλή. Στο υπόμνημα του υπουργού Γεωργίας Κ. Αδαμόπουλου προς τον Κ. Καραμανλή (22-4-59), για τον αναγκαίο προγραμματισμό στο γεωργικό τομέα μεταξύ των άλλων αναφέρεται: «Πάγια και καθολική επιδίωξις του Γεωργικού Προγράμματος της χώρας είναι η ανάπτυξις της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και η προώθησις και διεύρυνσις των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων επί σκοπώ αυξήσεως της απασχολήσεως και βελτιώσεως του εισοδήματος και του επιπέδου ζωής του αγροτικού πληθυσμού και κατ' άμεσον αντίκτυπον ευημερίας του ελληνικού λαού...» (Καραμανλής 1994, τομ. Δ', σ. 46)¹⁸.

Στην πραγματικότητα το ζητούμενο είναι η διαχείριση των χιλιάδων αγροτών που εγκαταλείπουν την επαρχία και μεταναστεύουν προς το εξωτερικό ή τις μεγάλες πόλεις. Στον προεκλογικό του λόγο στη Θεσσαλονίκη (6/10/1963) ο Κ. Καραμανλής μεταξύ των άλλων επισημαίνει ότι «η εκβιομηχάνισις της χώρας θα έχη ως φυσική συνέπειαν ουσιώδη μείωσιν του πληθυσμού της υπαίθρου. Θα σημειωθούν επομένως, κατά την διάρκειαν της προσεχούς δεκαετίας, τεράστιαι μετατοπίσεις του πληθυσμού. Θα πρέπει όχι μόνον δια λόγους οικονομικούς, αλλά και δι' εθνικούς και κοινωνικούς λόγους, να μη συγκεντρωθή το πλεόνασμα του πληθυσμού της υπαίθρου

έχουν ακόμη προλεταριοποιηθή και δεν έχομεν κανένα συμφέρον ακολουθούντες τον κομμουνισμόν ή την άκρατον κεφαλαιοκρατίαν (συμβαδίζοντα εις τούτο) να τους προλεταριοποιήσωμεν» (*Ο Συνεταιριστής* 1949: 2-3).

¹⁸ Ανάλογες είναι και οι απόψεις του τραπεζικού κεφάλαιου: «...κάθε φίλος των γεωργών πρέπει να τους παροτρύνη εις το να στρέψουν την προσοχή των προς αύξησιν της παραγωγής και να εντείνουν τας αξιώσεις των όχι δι' υψηλοτέρας τιμάς, αλλά δια μεγαλυτέραν και ουσιαστικώτεραν ενίσχυσιν υπό του Κράτους δια την αύξησιν της παραγωγής των» (Απόσπασμα από την ομιλία του Ξ. Ζολώτα, διευθυντή της Τράπεζας της Ελλάδος, στη Θεσσαλονίκη, 27-2-58. βλ. *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 153-155, 1958, σ. 3684.)

αποκλειστικώς εις την ήδη ασφυκτιώσαν περιοχὴν των Αθηνών. Θα πρέπει, δια τούτο, να συγκροτηθούν επαρχιακοί πόλοι ἑλξεως του τμήματος εκείνου του πληθυσμοῦ το οποίον θα παύση ασχολούμενον με την γεωργίαν» (Καραμανλῆς 1994, τομ. ΣΤ', σ. 74).

Ετσι, τόσο στον πολιτικό λόγο των κυρίαρχων αστικών δυνάμεων όσο και στις απόψεις των στελεχών της ευρύτερης αντιπολίτευσης (ΕΔΑ, Ένωση Κέντρου) οι βασικές παραστάσεις επικεντρώνονται στον αγρότη- μετανάστη από τον οποίο αναμένεται ἄλλοτε η πληθυσμιακή αποφόρτιση και ο εκσυγχρονισμός της γεωργίας και ἄλλοτε η ενίσχυση της εθνικῆς οικονομίας μέσω των εμβασμάτων. Ο Βουλευτής της Ένωσης Κέντρου Α. Παπανδρέου το 1965, σε έρευνα σχετική με τη μετανάστευση δηλώνει: «Η αξιοποίηση των μεταναστών για την Ελληνική εθνική οικονομία δεν περιορίζεται, καθώς συνήθως νομίζεται, στα εμβάσματα. Μία τέτοια αντίληψη εκφράζει μία πεπαλαιωμένη, στενά καταναλωτική, νοοτροπία. Από την σκοπιά της αναπτύξεως πολύ μεγαλύτερη σημασία έχει η χρησιμοποίηση μέρους τουλάχιστον του μεταναστεύσαντος πληθυσμοῦ και πάλι στην Ελλάδα. Η χρησιμοποίηση αυτή μπορεί να πάρη τρεις μορφές: Πρώτον σαν επενδύσεις των κεφαλαίων των ομογενών, οι οποίοι με την ακατάβλητη εργατικότητά τους ευδοκίμησαν στο εξωτερικό. Δεύτερο σαν εγκατάσταση εδώ επιστημόνων οι οποίοι εσταδιοδρόμησαν στο εξωτερικό. Τρίτο σαν χρησιμοποίηση εργατῶν οι οποίοι έχουν αποκτήσει μία “τέχνη”, μίαν ειδικότητα, στις βιομηχανικές χώρες».

Ανάλογες είναι και οι απόψεις που εκφράζει στην ίδια έρευνα ο βουλευτής της Αριστεράς Η. Ηλιού: «Η τάση της μεταβολῆς συσχετισμοῦ ανάμεσα στον αστικό και στον αγροτικό πληθυσμό είναι αναπότρεπτο και επιδιωκτέο αποτέλεσμα της οικονομικῆς αναπτύξεως με στόχο τον εκσυγχρονισμό της αγροτικῆς οικονομίας και την αύξηση της αποδόσεώς της με απασχόληση ολοένα μικροτέρου ποσοστοῦ του πληθυσμοῦ σ' αυτόν τον τομέα» (Εποχές 1965: 36, 39)¹⁹.

Μαζί με τον παραγωγικό εκσυγχρονισμό της γεωργίας στον πολιτικό λόγο της εποχῆς εμφανίζονται οι λαϊκιστικές αναπαραστάσεις της «μεγάλης αγροτικῆς οικογένειας». Ο

¹⁹ Όπως στην Ελλάδα έτσι για παράδειγμα και στη Γαλλία η ανάγκη οικονομικῆς και κοινωνικῆς διαχείρισης του γεωργικοῦ υπερπληθυσμοῦ που θα χρειαστεί να εργαστεί σε ἄλλους τομείς, περιοχές ἢ πόλεις αποτελεί, παρά τις κάποιες διαφορές, τον κοινὸ τύπο των αντιλήψεων των γεωργοοικονομολόγων και κοινωνιολόγων, μέσα και ἔξω από το κράτος (Wolfer 1988: 105, Boussard 1988: 80-83).

υπουργός γεωργίας καλεί τους αγρότες να μπαίνουν στην ΑΤΕ «ελεύθερα όπως στο σπίτι τους», ο διοικητής της ΑΤΕ θεωρεί ότι η Αγροτική Τράπεζα «δεν είναι μητρυιά, αλλά η στοργική Μητέρα των Αγροτών»²⁰ ενώ ο πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου θεωρεί τον εαυτό του μέλος της αγροτικής οικογένειας: «Αγαπητοί μου φίλοι. Δοκιμάζω, όπως το διαπιστώνετε, βαθυτάτην συγκίνησιν, οσάκις συναντώμεθα. Αισθάνομαι ότι ευρίσκομαι ενώπιον μιας προσωπικής μου οικογενείας όπως εις το μικρό ορεινό χωριό μου. Τόσον βαθεία και ειλικρινής είναι αυτή η προσωπική μου συγκίνησις. Αισθάνομαι ότι είμαι ένας από σας»²¹.

Το στρατιωτικό δικτατορικό καθεστώς του Γ. Παπαδόπουλου μαζί με τις επάλληλες παραβιάσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων και τις διώξεις αγροτών θα κάνει κυρίαρχες τις παραστάσεις που εξυμνούν τη ζωή και την εργασία στο χωριό. Όπως και στην περίπτωση του Μεταξά οι παραστάσεις των αγροτών διαμορφώνονται με βάση τον κλειστό και πειθαρχημένο χαρακτήρα της οικογένειας και την αγάπη για τη γη.

Από την πρώτη κιόλας περίοδο της δικτατορίας ο Γ. Παπαδόπουλος διακηρύσσει: «με την γην είναι συνδεδεμένη εξ όλων των πλευρών η ζωή του ανθρώπου. Από κάποιο κομμάτι γης εξεκίνησε κατά την γέννησίν του και εις κάποιο κομμάτι γης θα καταλήξει, εις κάποιο κομμάτι γης ευρίσκονται οι πρόγονοί του, εις κάποιο κομμάτι γης ευρίσκεται η εστία του, εις κάποιο κομμάτι γης ευρίσκεται η ψυχή του. Τούτο ισχύει περισσότερο δι' ημάς, δια την ψυχήν του λαού μας. Η γη αυτή είναι τα άγια χώματα, περισσότερο άγια από τα χώματα οιαδήποτε άλλης χώρας, διότι είναι ζυμωμένα με

²⁰ «Εις τον αγώνα αυτόν η Αγροτική Τράπεζα θα σταθή αποφασιστικώς εις το πλευρόν του αγροτικού κόσμου, προς τον οποίον παρέχω και πάλιν την διαβεβαίωσιν ότι η Αγροτική Τράπεζα δεν είναι μητρυιά, αλλά η στοργική Μητέρα των Αγροτών....Μόνον αν υπάρχει αγάπη και στοργή προς τους αγρότας θα καταστή δυνατόν να αντιμετωπίζονται υπό των υπαλλήλων της ΑΤΕ όλα τα προβλήματα με την κατανόησιν εκείνην, την οποίαν επιβάλλει η αναγνώρισις του αγροτικού μόχθου. Εφ' όσον δε η αγάπη και η στοργή προς τον αγρότην συνδυάζονται με ακάματον εργατικότητα και με δημιουργικόν ζήλον, ασφαλώς θα επιτύχωμεν τα προσδοκώμενα αποτελέσματα» (*Η Φωνή των Συνεταιρισμών* τχ. 12, 1962, σ. 423).

²¹ *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1963, σ. 549. Την ίδια περίοδο (7/6/1964) σε λόγο του στα Χανιά ο Γ. Παπανδρέου θα επαναλάβει: «Η Ενωσις Κέντρου είναι το κατ' εξοχήν μέγα αγροτικόν κόμμα της Ελλάδος, διότι αναχωρούμε από την πεποίθησιν ότι η ευημερία των αγροτών δεν είναι απλώς ευημερία μιας μεμονωμένης κοινωνικής τάξεως, είναι η προϋπόθεσις της ευημερίας δια το σύνολον. Εάν αποκλεισθούν οι αγρόται, η Ελλάς θα έχει απολεσθεί» (εφημ. *Εθνος*, 8.6.1964).

τον ιδρώτα τον ιδιόν σας και το αίμα των προγόνων σας...Είστε οι αγρόται της Ελλάδος, είστε οι Έλληνες των Ελλήνων» (Παπαδόπουλος 1968, τομ. Β΄: 90).

Το ελληνικό χωριό ανακτά πάλι τον εθνικό του ρόλο: «Δεν μπορεί να ζήσει η ελληνική κοινωνία, εάν δεν ζήσει το ελληνικό χωριό. Και το ελληνικό χωριό δεν μπορεί να ζήσει, εάν όλοι αυτοί που το κατοικούν δεν το αντιμετωπίζουν ως την στενή κοινωνική οικογένειάν των» (Παπαδόπουλος 1968, τομ. Β΄: 124). Έτσι επανέρχεται το πνεύμα της μεγάλης αγροτικής οικογένειας: «Νοιώθω ότι βρίσκομαι στο οικογενειακό τραπέζι. Είναι ο τόπος και το περιβάλλον. Αγροτικής οικογένειας και εγώ, και εις τον τόπον αυτόν είδον το φως και ησθάνθην τας πρώτας συγκινήσεις της ζωής.» (Παπαδόπουλος 1968, τομ. Β΄: 151).

Δίπλα στις παραστάσεις της παράδοσης η δικτατορία θα διαμορφώσει το δικό της πρότυπο «επιχειρηματία» αγρότη»: «Δεν είναι δυνατόν να αναλίσκωμεν τας δυνάμεις μας ιδρωκοπούντες με την σκαπάνην ή το άροτρον ανά χείρας, χωρίς να γνωρίζωμεν τι πράττομεν και διατί το πράττομεν, αλλά έχοντες απλώς την αίσθησιν ότι ενεργούμεν κατά παράδοσιν, διότι αυτό εκληρονομήσαμεν, διότι αυτό εσυνηθίσαμεν. Πρέπει σήμερον να γνωρίζωμεν τι πράττομεν, να σχεδιάζωμεν πολύ εγκαίρως τι πρόκειται να πράξωμεν κατά τον επόμενον ενιαυτόν και γνωρίζοντες απολύτως τι επιδιώκομεν, τι έχομεν εις την διάθεσίν μας, τι μας χρειάζεται και πώς πρέπει να το αξιοποιήσωμεν, να αποδύωμεθα προγραμματισμένα και με όλην την δύναμιν της ψυχής μας επάνω εις την προσπάθειαν....Δεν ημπορούμε να παίζωμεν, υπό συναισθηματικές καταστάσεις, επάνω εις την οικονομίαν που ενδιαφέρει το κοινωνικόν σύνολον. Δεν ημπορούμε να επιδιώκομεν και ημείς να αγοράσωμεν βενζινάροτρον, διότι το ηγόρασεν ο γείτονας και αντίπαλος μάρμπα-Γιώργος, απλώς και μόνον δια να ημπορούμε να λέγωμεν εις το καφενεϊόν, ότι έχομεν και ημείς βενζινάροτρον. Του μάρμπα-Γιώργου φθάνει δια την άρωσιν όλων των χωραφιών του χωριού.... Θα πρέπει ακόμα να πιστέψωμεν εις την εργασίαν, όχι την εργασίαν που μας ιδρώνει, διότι και το να παίζωμε πεντόβολα και να πηδάμε εις την πλατείαν του χωριού, και αυτό μας ιδρώνει, αλλά εργασίαν μεθοδευμένην και προγραμματισμένην και σύμφωνον προς τας κατευθύνσεις και τας ανάγκας της εποχής εις την οποίαν ζώμεν.... Από το πρωΐ ως το μεσημέρι και από το απόγευμα ως ενωρίς το βράδυ, που είναι χρόνος εργασίας, δεν πρέπει να υπάρχη καφενές ανοικτός εις το χωριό. Πιστέψατέ το ότι είναι ανάγκη. Δεν λύει το πρόβλημα το τάβλι, ούτε η πρέφα, ούτε η κολτσίνα, ούτε το σκαμπίλι. Απλώς το σκαμπίλι αναστρέφεται εις το μάγουλο των Ελλήνων αγροτών και επομένως εις το μάγουλο της Ελλάδος. Εργασίαν, λοιπόν, ώστε ο ιδρώτας σας να ποτίζη πραγματικά το δένδρον της

Ελλάδος. Και με τον ιδρώτα του Έλληνας αγρότου, το δένδρον της ελευθερίας και αιθαλές θα είναι και αιωνόβιον» (Παπαδόπουλος 1968, τομ. Β). Απέναντι από τις αναπαραστάσεις του χωριού στήνονται οι αναπαραστάσεις της πόλης με την «μολυσμένη ατμόσφαιρα». Στην πραγματικότητα πρόκειται για τον φόβο ιδεολογικής επιρροής των αγροτών από τους εργάτες, τους «εις το παραπέτασμα παρεπιδημούντες κομμουνιστές» και «τας ουτοπιστικές ιδέας της αταξικής κοινωνίας» (Παπαδόπουλος 1968, τομ. Β': 92-93).

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι ο αγρότης στον πολιτικό λόγο της μεταπολεμικής περιόδου φαίνεται να συγκλίνει στην επιδίωξη του «επαγγελματία αγρότη» ως δρώντος υποκειμένου στη διαδικασία του οικονομικού ορθολογισμού (εκβιομηχάνιση, σύνδεση γεωργίας –βιομηχανίας) και των αστικών πολιτικών (κρατικός παρεμβατισμός, κοινωνική πρόνοια, κ.λ.π.). Στόχος που όμως δεν πραγματοποιείται λόγω των αντιφατικών επιδώξεων ανάμεσα στον «επιχειρηματία αγρότη» και τον «παραδοσιακό αγρότη». Την επόμενη περίοδο τα πολιτικά κόμματα θα διαχειριστούν την ίδια υπόθεση, αυτή τη φορά όμως αντιμετωπίζοντας τη μεγάλη πρόκληση της ΚΑΠ η οποία θα αποτελέσει, κυρίως μετά το 1981, τη μεγάλη δοκιμασία για τη προσαρμογή της ελληνικής γεωργίας στο ευρωπαϊκό πλαίσιο.

δ. Μεταπολίτευση: Ανάμεσα στον επιχειρηματία αγρότη και τον φύλακα της υπαίθρου.

«...να γίνει ένας εργάτης του χωριού, με ευκρινή αλλά απλώς φαινομενική επαφή με τον Πύργο, ή ένας φαινομενικός εργάτης του χωριού που η πραγματική εργασία του καθοριζόταν μέσω του Βαρνάβα;» (Κάφκα 1983: 35)

Οι ιδεολογικοί μετασχηματισμοί των παραστάσεων του αγρότη την περίοδο 1974-1980 διαμορφώνονται κυρίως με βάση τις αστικές ιδεολογίες και τον στόχο της μετατροπής του αγρότη σε «επιχειρηματία». Ο Κ. Καραμανλής σε προεκλογικό του λόγο στη Λάρισα (3/11/ 1974) θα τονίσει ότι «ο Έλληνας αγρότης μπορεί αλλά και πρέπει μέσα στα προσεχή χρόνια να μεταβληθεί από προλετάριο σε επιχειρηματία, μικρόν ή μεσαίο. Ο αγροτικός κλήρος μπορεί και πρέπει να γίνη μία παραγωγική μονάς οικονομικά

βιώσιμη, να μεταβληθή δηλαδή σε μία εκσυγχρονισμένη και αναπτυσσομένη επιχείρησι» (*Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σ. 743)²².

Ο στόχος αυτός με ορισμένες ιδεολογικούς μετασχηματισμούς (ανάπτυξη της υπαίθρου, εξοπλισμός, βελτίωση, απόδοση, ανταγωνιστικότητα, κ.λ.π.) βρίσκεται πίσω και από τον εν γένει φιλοαγροτικό, σοσιαλιστικό ή κομμουνιστικό πολιτικό λόγο της περιόδου. Ο σοσιαλιστής ηγέτης της αντιπολίτευσης Α. Παπανδρέου επισημαίνει την ανάγκη για το «σμίξιμο του χωραφιού με το εργοστάσιο»²³, το ΚΚΕ μιλάει για την «αρμονική σύνδεση του αγροτικού τομέα, της βιομηχανίας και του τουρισμού...»²⁴ και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των αγροτών υπόσχονται ότι «το χωριό θα γίνει πόλις»²⁵.

Μαζί με τις παραστάσεις του αγρότη ως «μικρού ή μεσαίου επιχειρηματία» θα επανέλθουν οι παραστάσεις της «μεγάλης αγροτικής οικογένειας» στην οποία δηλώνει ότι ανήκει λόγω καταγωγής ο πρωθυπουργός: «..προέρχομαι από τας τάξεις σας και γνωρίζω τους καϋμούς του αγροτικού κόσμου»²⁶, λόγω στοργής ο υπουργός γεωργίας: «.. είμαι νομικός, αλλά έχω παραμείνει χωρικός εις τα αισθήματα, την σκέψιν και την ψυχήν...»²⁷ και λόγω φιλοσοφικών αντιλήψεων ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας: «οι

²² Μαζί με τους αναπτυξιακούς στόχους και ένα πρώτο δείγμα μεταπολιτευτικού αγροτικού λαϊκισμού. Σέ κείμενο σχετικό με τη γεωργική ανάπτυξη στέλεχος της αγροτικής πολιτικής του κυβερνώντος κόμματος γράφει: «Θα έλεγε κανείς ότι αν η ανθρώπινη συμπάθεια ήταν να γίνει “μετάλλιο” αυτό θα έπρεπε εμείς οι Έλληνες να το κρεμάσουμε στα στήθη των αγροτών μας» (Πεπελάσης 1976: 167-168).

²³ *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 12, 1974, σ. 747.

²⁴ Βλ. Ντοκουμέντα από το 12ο ως το 13ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, Δεκέμβρης 1990, σ. 175). Ανάλογες απόψεις κυριαρχούν και στα επόμενα συνέδρια του ΚΚΕ: «...αξιοποίηση των εδαφικών και κλιματολογικών συνθηκών της χώρας για την βελτίωση της απόδοσης, της ανταγωνιστικότητας των αγροτικών προϊόντων με σύγχρονες μορφές οργάνωσης της αγροτικής παραγωγής, μέτρα για την επέκταση των προσοδοφόρων και συναλλαγατοφόρων καλλιεργειών...» (14ο Συνέδριο του ΚΚΕ. Ντοκουμέντα. Έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, σ. 146).

²⁵ Ο γενικός διευθυντής της ΠΑΣΕΓΕΣ σε τηλεοπτική του ομιλία το 1975 δηλώνει ότι «..το χωριό θα γίνει πόλις. Το χωριό θα σας δώσει όλα τα μέσα για να συμμετέχετε εις τα αγαθά του πολιτισμού, να έχετε αυξημένα εισοδήματα» (*Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 2, 1975, σ. 72).

²⁶ *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 5, 1975, σ. 252.

²⁷ *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 8, 1974, σ. 502

άνθρωποι που βρίσκονται κοντά στο χόμα, βρίσκονται και πιο κοντά σε ό,τι είναι αιωνόβιο, σε ό,τι είναι πιο καθαρό και αληθινό...»²⁸.

Η επόμενη περίοδος χαρακτηρίζεται από την είσοδο της χώρας στην ΕΟΚ (1980), την άνοδο στην εξουσία του ΠΑΣΟΚ (1981), και την ιδεολογική αξιοποίηση των αγροτών, ως τμήμα των «μη προνομιούχων Ελλήνων», εναντίον των πολιτικών των Βρυξελλών. Σε ό,τι αφορά την πρώτη περίοδο ο πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου σε ομιλία του στη Λάρισα στις 22/3/1982 δηλώνει: «Το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα δεν είναι απλώς ένα άλλο κόμμα στον πολιτικό στίβο της χώρας. Είναι ένα κίνημα που ξεπήδησε από τα σπλάχνα του λαού μας και ιδιαίτερα από τα σπλάχνα της αγροτιάς...δεν νομίζω ότι είναι υπερβολή να πούμε, ότι αυτή η Κυβέρνηση εκπροσωπεί άμεσα τα ζωτικά συμφέροντα του ελληνικού λαού, του εργαζόμενου Έλληνα στο χωράφι και στο εργοστάσιο, του μη προνομιούχου Έλληνα από το βορρά ως το νότο, από την ανατολή ως τη δύση της χώρας μας». Στην ίδια ομιλία ενισχύοντας τις παραστάσεις του αντιμονοπωλιακού χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ ο Α. Παπανδρέου θα πεί «Να είστε βέβαιοι, ότι αν οι Βρυξέλλες δεν δίνουν την τιμή (των αγροτικών προϊόντων) που θέλουμε, θα ισχύσουν οι τιμές των Αθηνών»²⁹.

Η ιδεολογική αξιοποίηση των αγροτών για μία σπασμωδική «αντιμονοπωλιακή» πάλη γίνεται σε ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο συνεχών ανακατατάξεων. Ήδη από τη δεκαετία του 1950 (ψυχρός πόλεμος, επέμβαση των Ρώσων στην Ουγγαρία (1956), κ.λ.π.) η δυτικοευρωπαϊκή αγροτική κοινωνία και οικογένεια θα αναγορευτούν σε εθνικό και ηθικό θεμέλιο αλλά και προπύργιο της ιδεολογίας του φιλελευθερισμού. Είναι χαρακτηριστικές οι απόψεις του Hallstein, πρόεδρου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Συνδιάσκεψη της Stressa (3-12/7/1958): «Αυτό που βρίσκεται σε κίνδυνο είναι ο πυρήνας των επιτευγμάτων της Ευρώπης: ένας ολόκληρος πολιτισμός, που βασίζεται στην αναπαλλοτρίωτη ελευθερία και αξιοπρέπεια του ατόμου. Όπου κι αν λαμβάνει χώρα αυτή η τραγική καταστροφή της ελευθερίας, είναι επίσης και η τραγική

²⁸ *Η Φωνή των Συνεταιρισμών*, τχ. 10-11, 1978, σ. 7

²⁹ Ομιλία του Α. Παπανδρέου στη Λάρισα στις 22/3/1982. Ο εθνικο-πατριωτικός πολιτικός λόγος σχετικά με τη σημασία των αγροτών, αδιαχώριστος από τη δυναμική του αγροτικού λαϊκισμού, θα φέρει συχνά στο προσκήνιο τις εικόνες του αγρότη- φύλακα του έθνους. Έτσι, για παράδειγμα, το 1993 η ΠΑΣΕΓΕΣ σε υπόμνημα προς τον πρωθυπουργό Α. Παπανδρέου μιλά για την «αύξηση των εθνικών κινδύνων από την εγκατάλειψη της υπαίθρου και τη μείωση της θωράκισης της χώρας από τυχόν επιβουλές και κινδύνους» (*Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 9-10, 1993, σ. 11).

καταστροφή της αγροτικής τάξης. Ας κοιτάξουμε γύρω μας, αν και δεν χρειάζεται να κοιτάξουμε και πολύ μακριά, η αγροτική τάξη είναι το πρώτο θύμα. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο είμαστε πεπεισμένοι πως η ευρωπαϊκή αγροτική τάξη θα υπολογίζεται ανάμεσα στους πιο αξιόπιστους πυλώνες της ενοποιημένης ευρωπαϊκής αγοράς μας. Επειδή και η τύχη της ευρίσκεται σε κίνδυνο και επειδή είναι από τις πρώτες που απειλούνται. Σ' αυτή την αίθουσα δεν υπάρχει κανένας του οποίου το οικογενειακό δένδρο να μην ξεκινάει από τις αγροτικές ρίζες. Ξέρουμε τι σημαίνει για την Ευρώπη η αγροτική τάξη, όχι μόνο μέσα από τις αγροτικές αξίες αλλά και μέσα από τις κοινωνικές και ηθικές της αξίες» (Fenell 1999: 44).

Την επόμενη περίοδο, 30 σχεδόν χρόνια μετά, μπροστά στα ανεπιθύμητα πλεονασμάτα παραγωγής και την επιβάρυνση του περιβάλλοντος οι αγρότες της ΕΕ θεωρούνται όλο και πίο πολύ μιά δυσβάσταχτη ή και προνομιούχος κοινωνική ομάδα³⁰. Στην Ελλάδα η ανωτέρω ευρωπαϊκή δυναμική σχεδόν αγνοείται και οι ιδεολογικές συγκρούσεις επικεντρώνονται γύρω από τους τρόπους με τους οποίους θεσμικά και εξωθεσμικά πολιτικά και οικονομικά δίκτυα νέμονται τις κοινοτικές «επιδοτήσεις-ενισχύσεις» (Λουλούδης 1999). Η ομογενής παράσταση του αγρότη ως «μη προνομιούχου» σταδιακά υποχωρεί και αυξάνουν οι διαπιστώσεις τόσο για την ύπαρξη μικρών και μεγάλων αγροτών³¹ όσο και για τις διευρυνόμενες σχέσεις του «μπλοκ των μη προνομιούχων» με την παραοικονομία και τον παρασιτισμό.

Στην ομιλία του στην Οργανωτική Συνδιάσκεψη του ΠΑΣΟΚ στις 6-8/7/1995 ο πρωθυπουργός Α. Παπανδρέου διαπιστώνει ότι «η εθνική λαϊκή ενότητα και κοινωνικό υπόβαθρο, το μπλοκ των μη προνομιούχων, έχουν υποστεί βαθιές αλλαγές. Στρώματα που θεωρούσαμε ότι έχουν συγκλίνοντα συμφέροντα γίνονται στυλοβάτες της εκτεταμένης παραοικονομίας, του παρασιτισμού. Η απλουστευτική αντίληψη της

³⁰ Το πέρασμα από την εποχή της συμπάθειας και της στήριξης των αγροτών σε αυτή της κριτικής και της αμφισβήτησης μοιάζει αδιαχώριστο από την κυριαρχία των μεγάλων αγροτικών συμφερόντων (Gray 1988, Brouwer 2000: 6-7), τη μείωση του πολιτικού βάρους των αγροτών (Boussard 1987, 507-508), την ιδεολογική χειραγώγηση των αγροτικών διεκδικήσεων (Maresca 1981), τον έλεγχο των εικόνων των αγροτών από τα ΜΜΕ (Champagne 1984, Tudesq 1988: 208), την αναζήτηση νέων τρόπων οικειοποίησης των περιβαλλοντικών αγαθών και υπηρεσιών.

³¹ Επισημάνσεις του υπουργού γεωργίας Ι. Ποττάκη (*Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 9, 1985, σ. 7).

ταξικής καθαρότητας πρέπει να δώσει τη θέση της σε μία προοδευτική κοινωνική συμμαχία δυνάμεων που συμφωνούν στους στόχους που προσδιορίζουμε».

Πιο συγκεκριμένα στο τέλος της δεκαετίας του 1980 η σύνθετη κυβερνητική κρίση με τα μεγάλα κυβερνητικά σκάνδαλα και τις νέες μορφές νομότυπης διαφθοράς των γεωργικών υπηρεσιών (δωροδοκίες, προτιμησιακές σχέσεις, χαρισματικές συμβάσεις, κ.λ.π.) θα προκαλέσει μια καθοριστική καταστροφή της δημόσιας εικόνας του αγρότη καθώς και των μηχανισμών νομιμοποίησής του στις θεσμικές πρακτικές αλλά και τις συνειδήσεις των αστικών στρωμάτων (Παπαδόπουλος 1999).

Το κλίμα του πολιτικού κυνισμού και της ηθικολογικής αξιολογίας, με κύριο φορέα τα μέσα μαζικής επικοινωνίας (Δεμερτζής 1996α: 211-212) θα προκαλέσει μια σειρά κομματικές συγκρούσεις του αγροτικού χώρου μέσα από τα πρόσωπα των «νόμιμων» και των «παράνομων αγροτών». Αρκετές κοινωνικές ομάδες καταγγέλλονται ως «αγρότες στα χαρτιά», που δεν ασχολούνται δηλαδή με τη γεωργία, αλλά ωστόσο παίρνουν τις σχετικές ενισχύσεις μέσα από θεσμικούς ή έξωθεσμικούς μηχανισμούς.

«Τι γίνεται λοιπόν, αναρωτιέται ο πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ Η. Σεϊτανίδης, και δεν δηλώνουν το εισόδημα που έχουν από γεωργική εκμετάλλευση; Δηλώνουν μόνο αυτό που έχουν από το ιατρικό επάγγελμα, το δικηγορικό, από το επάγγελμα του μηχανικού ή του οποιουδήποτε ελεύθερου επαγγελματία, του οποιουδήποτε μαγαζάτορα γενικά, το οποιοδήποτε δηλαδή επάγγελμα που ασκούν στην Αθήνα ή στις άλλες μεγάλες και επαρχιακές πόλεις» (*Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 1, 1990, σ. 12).

Παράλληλα και με αναφορά στη σπατάλη των κοινοτικών ενισχύσεων από τους συνεταιρισμούς θα αναδειχθούν μια σειρά αξιολογικές κρίσεις σχετικά με την προέλευση και τη δράση των «έντιμων» και «ανέντιμων» αγροτών. Οι δηλώσεις του πρωθυπουργού της περιόδου Κ. Μητσοτάκη ότι «το συνεταιριστικό κίνημα στο 99% είναι υγιές» και του υπουργού γεωργίας ότι η «συντριπτική πλειοψηφία των συνεταιρισμών είναι έντιμοι και σωστοί διαχειριστές»³², αντί να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα θα ενισχύσουν ακόμα περισσότερο τον αγροτικό λαϊκισμό.

Η επαναφορά στην πρωθυπουργία του Α. Παπανδρέου θα προσθέσει στο λαϊκισμό και τις ιδεολογίες της εκβιομηχάνισης, της αναδιάρθρωσης του βιομηχανικού / μεταποιητικού και αγροτικού τομέα και του σκληρού ανταγωνισμού³³. Ωστόσο η

³² *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 1, 1990, σ. 15-16.

³³ Ομιλία του Α. Παπανδρέου στην 8η Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ το Φεβρουάριο του 1993.

κοινωνική διαφοροποίηση των παραστάσεων των αγροτών συνεχίζεται και εξειδικεύεται με βάση τις τοπικές κοινωνίες και αγορές, τους ευρύτερους μηχανισμούς της γραφειοκρατικής πατρωνείας, τους μετασηματισμούς της εκλογικής βάσης και την αλλαγή των εν γένει σχέσεων πόλης/ υπαίθρου (Λουλούδης 1999, Μαυρή 1997: 189-190)³⁴.

Στο πλαίσιο αυτό θα μείνουν μετέωρες οι προσπάθειες του επόμενου πρωθυπουργού Κ. Σημίτη για την αναβίωση του πνεύματος των συνεταιρισμών (πρωτοβουλία, ανάπτυξη, συνεργασία, απασχόληση, συγκράτηση πληθυσμού, κ.λ.π.)³⁵ και την απομυθοποίηση τόσο της εικόνας του «εξαθλιωμένου αγρότη που ξεκληρίζεται και πεινάει» όσο και αυτής «του αγρότη που σπαταλάει τις επιδοτήσεις, καταναλώνει και διασκεδάζει»³⁶.

Ορισμένα Συμπεράσματα

Οι αναπαραστάσεις του αγρότη, έτσι όπως εγγράφονται σε βασικές όψεις του πολιτικού λόγου που κυριαρχεί τους δύο τελευταίους αιώνες στην Ελλάδα, συγκλίνουν σε ένα πρότυπο, εκείνο που χαρακτηρίζεται από την μικρή ιδιοκτησία της γης και την οικογενειακή οργάνωση της γεωργικής εργασίας. Αυτό το πρότυπο αποτελεί αντανάκλαση των ιδεολογικών συγκρούσεων της περιόδου μεταξύ των αστικών δυνάμεων και των εν γένει σοσιαλιστικών κινημάτων.

Επίμαχο αντικείμενο αυτής της, κατά καιρούς οξείας διαμάχης, ήταν η οικειοποίηση και η διαχείριση της εικόνας του αγρότη από τα ευρύτερα αστικά στρώματα, τα οποία, εν τέλει, ηγήθηκαν στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού της νεώτερης ελληνικής κοινωνίας. Πιο συγκεκριμένα, στο 19^ο αιώνα, το πρότυπο του μικροϊδιοκτήτη αγρότη θα αποτελέσει τον κινητήριο μοχλό για την πάλη των ανερχόμενων αστικών στρωμάτων εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, των οποίων η πολιτική δύναμη

³⁴ Ενδεικτικό παράδειγμα των αλλαγών αποτελούν οι διαπιστώσεις ότι σύγχρονος επαρχιακός Τύπος όχι μόνο συγκεντρώνεται σε λιγότερα χέρια και μεταφέρεται στις πόλεις, αλλά και ότι περιορίζει καθοριστικά τις αναφορές στα αγροτικά προβλήματα μαζί με τον αριθμό των δημοσιογράφων που ασχολούνται με αυτά (Δεμερτζής 1996α: 134-140). Με άλλα λόγια ο επαρχιακός τύπος απευθύνεται κατ' εξοχήν στα μεσαία στρώματα των επαρχιακών πόλεων που σε πολλές περιοχές συνδέονται με τα μεσαία αγροτικά στρώματα.

³⁵ *Αγροτικός Συνεργατισμός*, τχ. 3-4, 1996, σ. 19.

³⁶ Από την ομιλία του πρωθυπουργού Κ. Σημίτη στην Ειδική Σύνοδο της Κεντρικής Επιτροπής του ΠΑΣΟΚ στις 22/2/1997.

αναχαίτιζε τα πρώτα δειλά βήματα εκσυγχρονισμού μιας, κατά βάση, παραδοσιακής και συντηρητικής κοινωνίας.

Το ζήτημα επανατίθεται, με νέους όρους, τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα και με εντεινόμενο ρυθμό στο Μεσοπόλεμο, δηλαδή, σε όσα ακολουθούν τους Βαλκανικούς πολέμους και τη Μικρασιατική Καταστροφή, και προσδιορίζονται από την προσάρτηση νέων περιοχών, τη δημογραφική και εθνολογική ανασύνθεση του αγροτικού πληθυσμού, και, κυρίως την είσοδο των Μικρασιατών προσφύγων. Κύρια επιδίωξη των δυνάμεων του αστικού εκσυγχρονισμού είναι η οικονομική ενσωμάτωση και ο πολιτικός έλεγχος των νέων αγροτικών στρωμάτων, μέσω της Αγροτικής Μεταρρύθμισης. Η τελευταία, από την άλλη, θα χρησιμεύσει ως μέσο αναχαίτισης του πλεονάζοντος αγροτικού δυναμικού το οποίο, αλλιώς, θα κατευθύνονταν σε αστικά συγκροτήματα με περιορισμένη εκβιομήχανιση και ανάλογα μικρές δυνατότητες απασχόλησης στους υπόλοιπους οικονομικούς τομείς.

Στην Μεταπολεμική περίοδο προβάλλεται το όραμα της σύγχρονης (δυτικοευρωπαϊκού τύπου) αγροτικής ανάπτυξης σε συνδυασμό με την επιδίωξη του προτύπου του επιχειρηματία αγρότη. Μέσω αυτών των «προοδευτικών» εικόνων θα επιχειρηθεί εκ νέου η διαχείριση των κοινωνικών και πολιτικών πραγματικοτήτων, οι οποίες έχουν προκύψει από την πανηγυρική επικράτηση των συντηρητικών δυνάμεων τον λόγο των οποίων χαρακτηρίζει ένα μίγμα εθνικιστικών και αντικομμουνιστικών ιδεολογιών, αυτό το οποίο στην ορολογία της εποχής κατεγράφη ως εθνικοφροσύνη. Οι μεγάλες μάζες των αγροτών οι οποίες περισσότερο ή λιγότερο βίαια μετακινήθηκαν προς τις μεγαλύτερες πόλεις και το εξωτερικό επέτρεψαν στον εναπομείναντα αγροτικό πληθυσμό να βελτιώσει τις προϋποθέσεις, για πρώτη φορά στην ιστορία του ελληνικού κράτους, αξιοποίησης της μικρής οικογενειακής γεωργικής εκμετάλλευσης.

Οι προϋποθέσεις αυτές, ειδικότερα στις πεδινές περιοχές της εντατικής γεωργίας, εκπληρώθηκαν, κατά τη δεκαετία του 1980, όταν η χώρα εντάχθηκε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Τότε, επετεύχθη η σχετική αντιστοίχιση μεταξύ της αναπαράστασης του μικροϊδιοκτήτη επιχειρηματία αγρότη, η οποία αποτέλεσε το βασικό διακύβευμα του αστικού εκσυγχρονισμού στη μακρά διάρκεια συγκρότησης του νεοελληνικού κοινωνικού σχηματισμού και της πραγματικότητας της νεώτερης ελληνικής υπαίθρου. Το παράδοξο είναι ότι και οι αντίπαλες ιδεολογίες, σοσιαλιστικής ή κομμουνιστικής προέλευσης, παρά την αρχική τους εμμονή στην αναπαράσταση του αγρότη ως μαχητή και προλετάριου κατέληξαν, ρητά ή άρρητα, να συγκατανεύσουν στις προαναφερθείσες

αστικές ιδεολογίες, οι οποίες διαπλέκονται με επίκεντρο το πρότυπο του μικροϊδιοκτήτη επιχειρηματία αγρότη.

Στην αυγή του νέου αιώνα, οι περιπέτειες ένταξης του μικροϊδιοκτήτη αγρότη σε ένα μετανεωτερικό, μεταβιομηχανικό αναπτυξιακό πρότυπο της υπαίθρου τον καθιστούν, για μια ακόμη φορά, υποκείμενο κοινωνικών συγκρούσεων οι οποίες αναφέρονται σε νέες εικόνες και ρόλους του, όπως ο πολυσυζητημένος συμβολισμός του «φύλακα της υπαίθρου» και του προστάτη του περιβάλλοντος και της εθνικής πολιτισμικής κληρονομιάς.

2. Αναπαραστάσεις του αγρότη στον κοινωνικό λόγο: λογοτεχνία και ζωγραφική

«Οι διεργασίες που γεννούν τις επαναστάσεις στον κόσμο γεννιούνται από τα όνειρα και τα οράματα της καρδιάς ενός χωρικού στην πλαγιά ενός λόφου» (Τζόυς, Οδυσσέας, σ. 228).

Όπως κατά την αναζήτηση ορισμένων χαρακτηριστικών αναπαραστάσεων του αγρότη στον πολιτικό λόγο της νεοελληνικής έτσι και στην περίπτωση του κοινωνικού λόγου (λογοτεχνία, κινηματογράφος κ.λ.π.) οι αναφορές θα παραμείνουν επιλεκτικές και περιορισμένες. Κύριος στόχος παραμένει και εδώ η διερεύνηση κάποιων σχέσεων ως προς τις κυρίαρχες ιστορικές και κοινωνικές διαδικασίες.

α. 19^{ος} Αιώνας: γνήσιοι χωρικοί και «πρωτευουσιάνοι».

Η πολιτική σάτιρα από πολύ νωρίς και με βασικούς εκπροσώπους τον Δ. Σούτσο, τον Α. Ραγκαβή, τον Μ. Χουρμούζη και τον Α. Λασκαράτο, ενώ καταφέρθηκε ενάντια στην εκμετάλλευση και την εξαπάτηση των χωρικών από τις πολιτικές, κομματικές ή διοικητικές αρχές, στην πραγματικότητα παρέμεινε δέσμια των ορίων που έθετε η κοινωνική προέλευση των δημιουργών και η εγγραφή τους στα αντιμαχόμενα αστικά στρώματα και τις ιδεολογίες της περιόδου.

Ο Α. Σούτσος, για παράδειγμα, ενώ αναφέρεται συχνά στους βουλευτές που κοιμούνται όρθιοι στο Βουλευτικό, τους άξεστους κοτσαμπάσηδες που μισούν τα γράμματα, τους πολίτες που σπεύδουν να ταχθούν στις σημαίες των κομμάτων, κ.λ.π. θα αναγκαστεί μέ βάση τις συγκρούσεις που υπαγορεύονται από την φαναριώτικη κοινωνική του προέλευση

να μισήσει και να σπλώσει τον Καποδίστρια, να τιμήσει τους Μαυρομιχαλαίους, να χαιρετήσει τον ερχομό του Όθωνα, να αγανακτήσει για τη νομιμοποίηση και μονιμοποίηση των τριών πολιτικών κομμάτων, κ.λ.π. (Μουλλάς 1979).

Ανάλογες αντιφάσεις εμφανίζονται και στο έργο του Α. Ραγκαβή με βάση την επίσης φαναριώτικη κοινωνική του προέλευση. Στο έργο του *Γάμος άνευ νύφης* ο συγγραφέας θα φανεί ειρωνικός, αλλά και διδακτικός προς τους χωρικούς. Ο κεντρικός ήρωα του έργου *Ο Γιάννης Αγροικογιάννης από την Ποντικότρουπα του Δήμου Παραβιστίων* έρχεται στην Αθήνα για να παντρευτεί και γίνεται, με την επαρχιώτικη αφέλειά του, περίγελος των πονηρών πρωτευουσιάνων. Έτσι ο Αγροικογιάννης προσλαμβάνει δάσκαλο να του μάθει τους κώδικες της ορθής ευρωπαϊκής συμπεριφοράς, πώς να υποκλίνεται και πώς ακριβώς να προσφωνεί τις κυρίες του καλού κόσμου (Χατζηπανταζής 2004: 78). Ωστόσο λίγα χρόνια αργότερα, μετά την απόλυσή του από τη θέση του τμηματάρχη του υπουργείου Εσωτερικών (εξέγερση της 3^{ης} Σεπτεμβρίου 1943) θα γράψει το έργο *Ο γάμος του Κουτρούλη* (1843) επισημαίνοντας πολλά από τα ταξικά συμφέροντα και τα αριστοκρατικά χαρακτηριστικά του (Σπάθης 1984: 322).

Ο Μ. Χουρμούζης με βάση την εκάστοτε θέση του στα πεδία του στρατού, της πολιτικής, κ.λ.π. θα περάσει από την αγανάκτησή για την ξενοκρατία, τον διωγμό των αγωνιστών, τις καταχρήσεις και τις αυθαιρεσίες του καθεστώτος με τα έργα του *Ο Λεπρέντης-1835* και *Ο Τυχοδιώκτης-1835* (Σπάθης 1979). Στο έργο του *Ο υπάλληλος* (1836), ενώ κρίνει την τάξη των κρατικοδίαιτων εγχώριων κηφήνων που αντιγράφουν αλλοπρόσαλλα τα ευρωπαϊκά ήθη, παράλληλα πασχίζει να απαλλαγεί από τους ιδιοματισμούς και τις ντοπιολαλιές αξιοποιώντας την «καθομιλουμένη» γλώσσα των ελληνικών αστικών κέντρων της εποχής (Χατζηπανταζής 2004: 41- 42).

Στις κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής, τις διαδοχικές θέσεις, με τις ομόλογες προσδοκίες και αποτυχίες, μπορούμε να αποδώσουμε και στον Α. Λασκαράτο το πέρασμα από την αντικληρική εκστρατεία στο συντηρητικό αντιριζοσπαστισμό: αυτός που καταγγέλλει την εκμετάλλευση των φτωχών αγροτών από την εκκλησία υπογράφει την καταδίκη των χωρικών που επαναστάτησαν κατά των Αγγλων (Τζουγανάτος 1979). Σε ό,τι αφορά την κωμική σάτιρα της περιόδου 1870-80, με εκπροσώπους τον Δ. Κόκκο, τον Ι. Καμπούρογλου και τον Δ. Κορομηλάς, θα περιοριστούμε στον Δ.

Κορομηλά³⁷ ο οποίος στο έργο του *Η τύχη της Μαρούλας* (1889) θα παρουσιάσει τον Μπαρμπαλινάρδο, αγρότη από την Άνδρο του οποίου η κόρη Μαρούλα δουλεύει πλύστρα σε ένα αστικό σπίτι, να μεταφέρει στην πόλη μαζί με τα λαϊκά ήθη και την απορία του χωριάτη, την κουτοπονηριά (θέλει να πουλήσει ένα αρχαίο δακτυλίδι που βρήκε). Τελικά όμως σώζεται από τη γελοιοποίηση από την κόρη του, η οποία έχει διαποτιστεί από τους κώδικες της αστικής ηθικής. Ένα χρόνο μετά, το 1890, ο Δ. Κόκκος, «ανοίγοντας διάλογο» με τον Δ. Κορομηλά, θα γράψει το έργο *Το τέλος της Μαρούλας*. Στο νέο έργο η Μαρούλα έχει αναρριχηθεί κοινωνικά με θεαματικό τρόπο, έχει πλήρως αστικοποιηθεί, με αποτέλεσμα ν' αλλάξει αντίστοιχα προς το χειρότερο κι ο χαρακτήρας της. Τελικά, από τον πλήρη ξεπεσμό θα τη σώσει αυτή τη φορά η επέμβαση του Μπαρμπαλινάρδου, που με νέα εξόρμηση στην Αθήνα, θα οδηγήσει την παραστρατημένη κόρη του πίσω στην Άνδρο, πίσω στην αγνή επαρχία που τηρούνται ακόμη ανέπαφα τα πατροπαράδοτα ήθη του ελληνικού λαού (Χατζηπανταζής 2004: 148- 153)³⁸.

Την ίδια εποχή (περίοδος Τρικούπη) η πολιτική κωμωδιογραφία, αφήνοντας πίσω την κριτική, κυριαρχείται από την παρουσίαση της νέας οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας των μεσαίων στρωμάτων³⁹ ενισχύοντας έτσι τόσο την αμφιθυμία των

³⁷ Ο Δ. Κορομηλάς, αστός και εκδότης εφημερίδας, υπήρξε και υποστηρικτής των Ανακτόρων. Έτσι κατέκρινε τον Δελληγιάνη όχι γιατί ήταν υποστηρικτής του Τρικούπη, αλλά για να αποσειεί την ευθύνη του βασιλέως Γεωργίου (Δελβερούδη 2000: 675).

³⁸ Εμμεσες αναφορές στα προβλήματα και τις νοοτροπίες της επαρχιακής κοινωνίας της περιόδου γίνονται και από άλλους δημιουργούς όπως ο Α. Αντωνιάδης. Στο έργο του *Εις υπάλληλος κηπουρός* (1884) περιγράφονται οι πιέσεις και τα διλλήματα εν όψει της απόφασης ενός πρόξενου να παραιτηθεί από τη δουλειά του και να ζήσει στην επαρχία. Την επόμενη χρονιά (1885) ο ίδιος συγγραφέας θα γράψει το έργο *Ο Ψαράς υπάλληλος* για να σατιρίσει, αντίστροφα, τη manía ανταλλαγής ενός χειρωνακτικού επαγγέλματος με θέση στο δημόσιο (Δελβερούδη 2000: 664, 670).

³⁹ Για παράδειγμα, στα έργα της περιόδου οι πολιτευτές από τα στρώματα αυτά παρά το ότι συχνά γίνονται θύματα ενός επιτήδειου ή κατώτερου, τείνουν να περιορίσουν τις παραδοσιακές μορφές εξαγοράς της ψήφου (πελατειακές σχέσεις, βία και νοθεία) και να αναγορεύσουν την πολιτική σε χώρο από τον οποίο δεν επιζητούν την οικονομική ασφάλεια αλλά την κοινωνική ανέλιξη (Δελβερούδη 2000: 667- 669).

δημιουργών των «αγροτικών θεμάτων» όσο και την ανάγκη για μια συμπαγή αστική κουλτούρα: στις σκηνές δεν εμφανίζεται ούτε ένας μη εξευρωπαϊσμένος επαρχιώτης και στους διαλόγους δεν ακούγεται ούτε ένα τοπικό γλωσσικό ιδίωμα (Χατζηπανταζής 2004: 159)⁴⁰.

Από τη πλευρά της η λογοτεχνία των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα, και κυρίως η λεγόμενη ειδυλλιακή αγροτική ηθογραφία εξιδανικεύει την εργασία και τη ζωή στην ύπαιθρο. Αντιπροσωπευτικά έργα, όπως Ο *Πατούχας* του Ι. Κονδυλάκη, τα *Κουδούνια* του Γ. Βλαχογιάννη, ο *Κουτσιγιάννης στα Γιάννινα* του Χ. Χριστοβασίλη και τα *Χαλάσματα* του Κ. Κρυστάλλη, καταδειχνουν πως το λαογραφικό πνεύμα, διάχυτο στην ατμόσφαιρα της εποχής, μεταφέρεται στο ιδεολογικό-κοινωνικό επίπεδο και τάσσεται υπέρ της ελληνικότητας και της αγροτικής παράδοσης (Παπαρούση 1996-1997)⁴¹. Η ελληνική

⁴⁰ Η αδυναμία να αποφασίσουν αν πρέπει να δείξουν σεβασμό ή συγκατάθεση απέναντι στη βράκα και τη φουστανέλλα είναι συνδεδεμένη με το γεγονός ότι το Κωμειδύλλιο έδωσε σκηνική σάρκα στις εγχώριες κοινωνικές και πολιτισμικές αντιφάσεις των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα δηλαδή εκπροσώπησε με αρκετή ακρίβεια και πληρότητα την Ελλάδα του Ψυχάρη και του Μιστριώτη, την Ελλάδα του Τρικούπη και του Δελιγιάννη. Της διάνοιξης του Ισθμού της Κορίνθου, αλλά και της πτώχευσης του 1893. Της προσάρτησης της Θεσσαλίας, αλλά και της ήττας του 1897 (Χατζηπανταζής 2004: 138). Με άλλα λόγια η εξαφάνιση των χωρικών από το προσκήνιο μπορεί να υποστηριχτεί και από την παρατήρηση ότι η τρικουπική πολιτική ήταν αποδεκτή στους κόλπους των διανοουμένων και προπάντων στο κοινό των εγγραμμάτων αστών, στο οποίο τα έργα αυτά απευθύνονται. Αντίστοιχα, τα αγροτικά και τα λαϊκά στρώματα, που πλήττονται οικονομικά και βρίσκουν καταφύγιο στις υποσχέσεις του Δελιγιάννη, δεν διαθέτουν υπερασπιστές σ' αυτούς τους κύκλους, των οποίων άλλωστε δεν αποτελούν το αναγνωστικό κοινό (Δελβερούδη 2000: 678).

⁴¹ Αναφερόμενη στη κοινωνική και πολιτική δυναμική του πεδίου της αγροτικής ηθογραφίας η Ε. Ζέη παρατηρεί ότι η «γενιά» αυτή των συγγραφέων συνδέεται κατά κάποιο τρόπο με τον δυναμικό και αισιόδοξο ρεαλισμό μιας μεσαίας αστικής τάξης την εποχή του Τρικούπη. Οι περισσότεροι από τους λογοτέχνες είναι νέοι της επαρχίας, που έρχονται στην πρωτεύουσα να σπουδάσουν γιατροί, δικηγόροι, φιλόλογοι με σπουδές ψυχολογίας ή δημοσιογράφοι (Α. Καρκαβίτσας, Κ. Παλαμάς, Γ. Βιζυηνός, Ι. Κονδυλάκης, Αλ. Παπαδιαμάντης, Κ. Κρυστάλλης, Χρ. Χριστοβασίλης), κάποιοι μάλιστα συνεχίζουν τις σπουδές στο εξωτερικό, συνήθως στη Γαλλία ή στη Γερμανία (Γ. Βιζυηνός, Γ. Ψυχάρης), ή εργάζονται σε εμπορικούς οίκους στην Αγγλία (Δημ. Βικέλας), ακόμη και τις Ινδίες (Αργ. Εφταλιώτης, Αλ. Πάλλης), κάποιοι ανακατεύονται και με την πολιτική (Ι. Σπηλιωτάκης), ενώ ο συγγραφέας του *Θάνου Βλέκα* Π.

ύπαιθρος αποδίδεται σαν ένα φυσικό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την ηρεμία και την ασφάλεια⁴².

Απέναντί της η πόλη, μέσα από την αστική ηθογραφία της περιόδου, εμφανίζεται σαν συνώνυμο της απομόνωσης, της αδιαφορίας και της εκμετάλλευσης. Οι *Αθλιοι των Αθηνών*, του Κονδυλάκη (1894), *Το παράπονον του νεκροθάπτου*, του Ροΐδη (1895), πολλά από τα αθηναϊκά διηγήματα του Παπαδιαμάντη, κ.α. δίνουν μιά εικόνα του αστικού χώρου ιδιαίτερα ζοφερή, απειλητική, μίζερη, απάνθρωπη⁴³.

Καλλιγιάς βρίσκεται την εποχή εκείνη υποδιοικητής, και στη συνέχεια διοικητής της Εθνικής Τράπεζας. Κι ενώ στα γραπτά τους αποτυπώνουν την καθημερινή λεπτομέρεια της αγροτικής εργασίας, τις δομές οικογενειακής οργάνωσης, αλλά και τις δομές περιθωριακών κόσμων της υπαίθρου, η ματιά τους ωστόσο δεν έπαψε ποτέ να είναι αστική, τόσο στο ρομαντικό μοτίβο της νοσταλγίας για τις χαρές της κοινοτικής ζωής, του *χωριού*, όσο και στο μύθο του «αναλλοιώτου, ενιαίου» κόσμου του *ζενγά*, της πίστης στην αγνότητα της ανταλλακτικής οικονομίας και της ενοχής για τα δεινά του εκχρηματισμού, κ.λ.π.. Η κήρυξη της χώρας σε πτώχευση τον Δεκέμβριο του 1893, και ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 θα διακόψουν τους οραματισμούς τους (Ζέη 2004).

⁴² Ενδειξη του ιδεολογικού χαρακτήρα των σχετικών παραστάσεων αποτελεί το γεγονός ότι την ίδια εποχή η υγειονομική κατάσταση των επαρχιών είναι ιδιαίτερα ζοφερή. Οι ατελείς αλλά ενδεικτικές γενικές ιατρικές καταγραφές για την περίοδο της περιόδου 1885-1904 αναφέρουν σημαντικές επιδημίες (οστρακιά, ελονοσία, ευλογιά, κοκκύτης, γρίπη, ιλαρά, κοιλιακός τύφος, κ.λ.π.) (Κουζής 1906) αλλά και περιπτώσεις ψυχοπαθολογίας (Πλουμπίδης 1995: 172).

⁴³ Ένα μέρος των παραστάσεων αυτών αντανακλά την πραγματικά άθλια κατάσταση υγιεινής πολλών περιοχών των πόλεων και ιδιαίτερα της Αθήνας του τέλους του 19^{ου} αιώνα. Μαζί με τον χαμηλό μέσο όρο ζωής (34 χρόνια το 1830 και 40 χρόνια το 1880) οι μεγάλες πόλεις εμφανίζουν πολλούς θανάτους από πνευμονικά νοσήματα (φυματίωση, πνευμονίτιδα, βρογχίτιδα) εντερικά νοσήματα (λοιμώξεις, τυφοειδής πυρετός), ευλογιά, κ.λ.π. Αναφέρεται ότι το καλοκαίρι του 1881 η επιδημία τυφοειδούς πυρετού στην Αθήνα είχε σαν αποτέλεσμα να προσβληθούν 4.000- 5.000 άτομα και να πεθάνουν 240. Στη συνέχεια την περίοδο 1882- 1883 η επιδημία ευλογιάς στην Αθήνα και τον Πειραιά είχε σαν αποτέλεσμα να πεθάνουν 400 άτομα (Τρίχα 2000: 385, 391). Μερικά χρόνια αργότερα το 1900 οι άθλιες συνθήκες ζωής και εργασίας των κατώτερων στρωμάτων αλλά και των αγροτών των περιαστικών περιοχών θα γίνουν αιτία για την άνοδο της φθίσης σε αιτία για το 16,85% των θανάτων (Θεοδώρου 2002: 151, 165). Μαζί με τις επιδημίες οι πόλεις χαρακτηρίζονται και από την επέκταση των συστημάτων καταστολής και ελέγχου. Οι «αγύρτες», όσοι δηλαδή περιπλανώνται από πόλη σε πόλη στερούμενοι μόνιμης κατοικίας,

Σε ό,τι αφορά τη λόγια και λαϊκή ζωγραφική του τέλους του 19^{ου} αιώνα ενώ συχνά αποτυπώνονται σκηνές από την καθημερινή ζωή, τις εργασίες και τα έθιμα και ο ζωγράφος Ν. Γύζης φέρεται να λέει ότι «Η φουστανέλλα και η βράκα μας έκαναν έθνος ελεύθερον»⁴⁴, στην πραγματικότητα οι εικαστικές αναπαραστάσεις της «αγροτικής ελληνικότητας» εκφράζουν τις κοινωνικές συγκρούσεις, στο πεδίο της ζωγραφικής,⁴⁵ ανάμεσα στα μεγάλα καλλιτεχνικά κέντρα της Ευρώπης⁴⁶.

Ανάλογες ιδεολογικές και κοινωνικές συγκρούσεις βρίσκονται και στη βάση της εμφάνισης των αγροτών στις φωτογραφίες. Στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι εξέχοντες έλληνες φωτογράφοι επέλεξαν τα «θέματα» τους κυρίως από την αστική ζωή και τα μεσαία ή ανώτερα στρώματα και με βάση τις σχέσεις αποδοχής/ αναγνώρισης που είχαν από τη Βασιλική οικογένεια, τα διαφορετικά στρώματα των αστών, τις διαφορετικές αποστολές ξένων φωτογράφων, τις διεθνείς φωτογραφικές εκθέσεις, τις ανάγκες των Αρχαιολογικών εταιριών καθώς και τις σχέσεις «υπευθύνου κάλυψης» στα μεγάλα γεγονότα όπως οι Ολυμπιακοί αγώνες, οι Βαλκανικοί πόλεμοι, η Μικρασία, κ.λ.π. Τα προβλήματα σχετικά με την ζωή και την εργασία των αγροτών (εκτός από τις περιπτώσεις των «καρτ ποσταλ», τις φωτογραφίες

νόμιμης απασχόλησης και παραδεκτών μέσων διατροφής, αλλά και οι «φυγόπονοι» αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία «εγκληματιών» και τιμωρούνται με κράτηση και άλλες ποινές (Κορασίδου 1992: 387).

⁴⁴ Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 2004, σ. 250.

⁴⁵ Οι καλλιτέχνες της περιόδου 1880- 1910 ανήκουν σε συλλόγους που ιδρύονται από τους οικονομικά ισχυρούς φιλότεχνους της κρατικής ελίτ ή του ιδιωτικού τομέα, και οι οποίοι είναι εν γένει δραστηριοποιημένοι σε μεγάλους πολιτιστικούς συλλόγους με εθνική δράση. Οι ίδιοι φιλότεχνοι, με ή χωρίς τις κρατικές επιχορηγήσεις, επειδή βρίσκονται πίσω από την υποστήριξη και τη διάδοση των εκθέσεων ή των δημοσιεύσεων, αναγκάζουν τους καλλιτέχνες, προκειμένου να τύχουν της οικονομικής και κοινωνικής ενίσχυσης, να εκθέτουν σε σύλλογο ή έκθεση που δεν ανήκουν ή είναι ανταγωνιστικοί (Μαυρομιχάλη 2001).

⁴⁶ Με αφορμή τον πίνακα του Βρυζάκη *Η Παραμυθιά* ο Ν. Χαντζηνικολάου σημειώνει: «Το έργο αυτό θα μπορούσε να θεωρηθεί έμβλημα της εξάρτησης της Ελλάδας και της Ελληνικής Τέχνης τόσο από την Ευρωπαϊκή Τέχνη όσο και από την Ευρωπαϊκή «εικόνα» της ίδιας της Ελλάδας. Τίποτα δεν λείπει: Εθνικά κοστούμια, συναισθηματισμός, η αναφορά στην αρχαιότητα, το ψυχρό, το ψευτο-ρομαντικό τοπίο. Το μόνο που ο Βρυζάκης πιθανόν δεν γνώριζε ήταν ότι η τεχνοτροπία που χρησιμοποιούσε δεν προερχόταν από το Μόναχο αλλά από το Παρίσι. Ο Έλληνας παίρνει από το πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο του, το Μόναχο, αυτό που έπαιρνε το Μόναχο από το δικό του καλλιτεχνικό κέντρο, δηλαδή το Παρίσι (Χαντζηνικολάου 1999: 394-395).

μεταναστών, τις αστυνομικές ταυτότητες, κ.λ.π.) γίνονται αντικείμενο φωτογράφισης κάτω από την επιρροή (αλλά και την ορισμένη οπτική) του προσφυγικού ζητήματος και της αγροτικής ανάπτυξης που αναμενόταν στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης (Ξανθάκης 2001: 185-186).

Στην περίπτωση του θεάτρου σκιών (Καραγκιόζης) και με αναφορά στις αναπαραστάσεις των αγροτών με τη μορφή επαρχιωτών, χωρικών, βλάχων, ληστών, οπλαρχηγών κ.λ.π. μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι ο αριθμός των ηρώων, το εύρος των ρόλων και το περιεχόμενο των θεμάτων εξαρτάται τόσο από την κοινωνική προέλευση του δημιουργού⁴⁷ και την κοινωνική σύνθεση του κοινού⁴⁸ όσο και από τις ευρύτερες πολιτικές ιδεολογίες. Για παράδειγμα, η φιγούρα του αφελή, άξεστου και επιθετικού Ρουμελιώτη Μπαρμπαγιώργου υποστηρίζεται ότι εισάγεται στο θέατρο σκιών όχι μόνο σε περίοδο παρακμής του Καραγκιόζη αλλά και σε μια περίοδο που αναζητείται ένας «αυθεντικός ήρωας»: στη διάρκεια του πολέμου του 1897 (Χαντζηπανταζής 1982: 78-79. Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι το πρότυπο του χωρικού, με αρνητικές ή θετικές νοοτροπίες και συμπεριφορές ως προς τις αστικές αξίες, αξιοποιήθηκε ως μοχλός στην πάλη των αναδύμενων μεσαιών στρωμάτων με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (αγροτικής προέλευσης) στο πλαίσιο της ιδεολογικής αντιπαράθεσης των ευρωπαϊκών με τα αστικά ήθη και του αστικού με το λαϊκό τρόπο ζωής⁴⁹.

⁴⁷ Αναφερόμενους στους δημιουργούς με επαρχιακή προέλευση ο Χατζηπανταζής επισημαίνει ότι η λαϊκή και επαρχιακή προέλευσή τους βοηθούσε όχι μόνο να απεικονίσουν τους ήρωες με πολύ μεγαλύτερη αυθεντικότητα, ζωντάνεια και ακρίβεια αλλά και να εντάξουν στην πλοκή στοιχεία από την ταξική τους προέλευση (Χαντζηπανταζής 1982: 79)

⁴⁸ Αναφέρεται ότι στην Πάτρα της οικονομικής και κοινωνικής ακμής, πριν τη σταφιδική κρίση, που επέτρεπε στους χωρικούς των γύρω περιοχών όχι μόνο να εμπορεύονται ή να μετακινούνται σε σχέση με την πόλη αλλά και να αλλάζουν τα διατροφικά και πολιτιστικά του μοντέλα, ο Καραγκιόζης αποτελούσε τόσο το αγαπητό λαϊκό θέαμα όσο και το πεδίο ρητής ή υπαινχτικής αντιπαράθεσης των κοινωνικών στρωμάτων. Την περίοδο αυτή ο Μίμαρος προσέθεσε στον Καραγκιόζη τη φιγούρα του σιορ Διονυσίου, με σκοπό να διακωμωδήσει την κοινωνική έκπτωση πολλών πρώην Επτανησίων αρχόντων σε εμπόρους και μεταπράτες. Ενδεικτικό της κοινωνικής πάλης που σβούσε είναι ο πυροβολισμός που δέχτηκε ο Μίμαρος από Ζακυνθινούς εργαζόμενους σε σταφιδικές εμπορικές εταιρίες (Αρώνη –Τσιγλη 2000: 356- 357).

⁴⁹ Οι διαφορετικοί τρόποι διαμόρφωσης, μετασχηματισμού και πολιτικής χρήσης των παραστάσεων των αγροτών στις ανεπτυγμένες χώρες της Ευρώπης του 19^{ου} αιώνα επηρεάζονται

β. Μεσοπόλεμος.

Οι συγκρούσεις σχετικά με την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ενσωμάτωση του αγροτικού χώρου στην αστική και βιομηχανική ανάπτυξη της ελληνικής κοινωνίας του

σημαντικά τόσο από κυρίαρχα πολιτικά γεγονότα (Γαλλογερμανικός πόλεμος, κ.λ.π.) όσο και από τις εκάστοτε κυρίαρχες ιδεολογίες (αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση, κρατική ανασυγκρότηση). Έτσι για παράδειγμα σε ό,τι αφορά τη Γαλλία των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα καθοριστική είναι η επίδραση της επανάστασης του 1848 και κυρίως της Κουμμούνας του Παρισιού (1871). Την περίοδο αυτή οι αγρότες γίνονται πολιτικό διακύβευμα μεταξύ των δημοκρατικών, σοσιαλιστών και βοναπαριστών και οι πολιτικές συγκρούσεις διαμορφώνουν όχι μόνο τους αισθητικούς προσανατολισμούς στο εσωτερικό του καλλιτεχνικού πεδίου αλλά και τους κριτικούς και το κοινό. Η δυναμική αυτή στο πλαίσιο του λεγόμενου αγροτικού μυθιστορήματος ανιχνεύεται με το πέρασμα από τις παραστάσεις του «αιώνιου χωρικού» στο έργο του G.Sand (τα αγνά λαϊκά ήθη αλλά και οι συνθήκες της αγροτικής αριστοκρατίας που στέκουν απέναντι στη διαφθορά των πόλεων) στις παραστάσεις των αγροτών που μετά το 1880 σημαδεύονται από την αγροτική κρίση και την επιτάχυνση της εξόδου προς τις πόλεις (π.χ. τα έργα των R.Bazin, E.Guillaumin και Eugène de Roy). Από την πλευρά του λεγόμενου ρεαλιστικού μυθιστορήματος και ιδιαίτερα στα έργα των Balzac (Les paysans) και Zola (La terre) αμφισβητείται η ειδυλλιακή εικόνα των αγροτών. Οι χωρικοί εμφανίζονται όχι μόνο φτωχοί και εξαθλιωμένοι αλλά και κερδοσκόποι, εκδικητικοί, με ελαστική ηθική, απολίτικοι και υποταγμένοι στους αστούς (Ponton 1977, Barral 1988). Η επίδραση των κυρίαρχων πολιτικών ιδεολογιών και της κοινωνικής πορείας του καλλιτέχνη εμφανίζονται και στις αναπαραστάσεις των αγροτών στη ζωγραφική. Για παράδειγμα στο έργο του Millet είναι εμφανής η συνύπαρξη παραστάσεων αγροτών που αναφέρονται στη μικρή ανεξάρτητη οικογενειακή γεωργική εκμετάλλευση (Un paysan greffant un arbre 1855, Les planteurs de pommes de terres 1861-62, κ.λ.π.) με παραστάσεις του αγροτικού προλεταριάτου (Les ramasseurs de fagots 1850-1851, Les glaneuses 1857, κ.λ.π.). Η ιδεολογική αξία των χαρακτηριστικών αυτών, χωρίς ο Millet να την αναζητά ή να την διεκδικεί σαν τέτοια, συγκλίνει με τις πολιτικές ανάγκες της Τρίτης Γαλλικής Δημοκρατίας να κερδίσει τους αγρότες (μετά τις αγροτικές εξεγέρσεις 1845-1847) (Chamboredon 1977). Εξειδανίκευση της αγροτικής κοινωνίας και των εργασιών αλλά με φόντο την «αγροτική βιομηχανία» (γεωργικά εργαλεία, καλλιεργητικές τεχνικές, κ.λ.π.) πραγματοποιείται στο τέλος του 19^{ου} αιώνα και μέσα από επιστημονικά ενημερωτικά βιβλία. Στην εικονογράφησή τους απουσιάζει η γή και οι αγρότες ενώ στις λίγες φορές που παρουσιάζονται αγρότες είναι δυσανάλογοι με το μέγεθος της τεχνολογίας από την οποία μοιάζουν να έχουν απορροφηθεί (Juneja 1988: 457).

μεσοπολέμου δεν αντανακλώνται μόνο στον πολιτικό λόγο αλλά διαμορφώνουν και ένα κυρίαρχο κοινωνικό λόγο, δηλαδή μιά νέα αστική νομιμότητα και αισθητική. Σημαντικό μέρος της διαδικασίας αυτής αποτυπώνεται στις αναπαραστάσεις των αγροτών στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια αξιοποιώντας παραδείγματα από τα κείμενα της Επιθεώρησης, του λαϊκού μυθιστορήματος, του Καραγκιόζη και του κινηματογράφου.

Σε ό,τι αφορά τη «Λαϊκή Επιθεώρηση», της οποίας η γένεση αποδίδεται στην πολεμική ευφορία και τις ταξικές συγκλίσεις κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, θα υποστεί σημαντικές θεματικές και αισθητικές αλλαγές από τις εμφύλιες συγκρούσεις του Διχασμού. Από την άλλη το ρεπερτόριο της Αθηναϊκής Επιθεώρησης φέρνει έντονα τα σημάδια των ανταγωνισμών των μεγάλων θιάσων/αιθουσών (Κοτοπούλη, Κυβέλη, «Παναθήναια», «Κινηματογράφος», «Πανόραμα») αλλά και των σχέσεων θιασαρχών με τα πολιτικά κόμματα. Παρατηρείται έτσι μια μετατόπιση από τους «γραφικούς χωρικούς» του Κωμειδύλλιου (ελληνικοί θίασοι, ελληνικά έργα, «ανούσια» λαϊκή μουσική, σκηνογραφικά στερεότυπα, οπισθοδρομικές αντιλήψεις, ανεδαφική νοσταλγία του αγροτικού παρελθόντος της ελληνικής κοινωνίας, κ.λπ.) σε μια νέα αστική νομιμότητα και αισθητική (το ιδανικό του εξευρωπαϊσμού). Ο Αθηναίος θεατής αντικρίζει πλέον τα πράγματα από τη σκοπιά της πόλης και κρίνει με τη νοοτροπία της πόλης, δηλαδή με βάση τις αξίες, τα ιδανικά και τις προκαταλήψεις μιας νέας αστικής συνείδησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο χωρικός «Μπαρμπαγιώργος» εμφανίζεται άλλοτε ως υποψήφιος δήμαρχος και άλλοτε να βλέπει στο όνειρό του ένα βοσκόπουλο και μια βοσκοπούλα να του τραγουδούν το λικνιστό ρυθμό ενός ταγκό: «Στον ουρανό ο ήλιος βγαίνει μυστικά/ κι εγώ μονάχη καρτερώ ν' ακούσω λόγια ερωτικά!» (Χατζηπανταζής 2003: 86-89, 38-44, 59).

Η νέα αστική νομιμότητα και αισθητική θα επηρεάσουν καθοριστικά και τους τρόπους παραγωγής και χρήσης του λεγόμενου «λαϊκού μυθιστορήματος». Για παράδειγμα, στο ληστρικό μυθιστόρημα, όπου αναπαρίστανται σκηνές από την αγροτική κοινωνία και απευθύνονται στο ανάλογο αναγνωστικό κοινό, παρατηρείται μια συστηματική μετατόπιση από το «μυθικό» στο «πραγματικό» με κύρια έμφαση στη δημοσιογραφική έρευνα. Έτσι, αντί μιας μυθιστορίας που κατά τεκμήριο εξιδανικεύει τους ληστές, αυτή την περίοδο μετακινούμαστε προς ένα ιστορικό χρονογράφημα δηλαδή πλησιέστερα στην «αντικειμενική αλήθεια». Άλλη σημαντική μετατόπιση αφορά το πέρασμα από το «ληστρικό» στο «εθνικό». Μετά το 1930 οι ήρωες-ληστές, ανεξάρτητα του χώρου και του χρόνου δράσης τους, εξαφανίζονται από τα «λαϊκά» μυθιστορήματα

για να δώσουν τη θέση τους είτε σε φανταστικούς ήρωες, με έντονες επιδράσεις από τη δυτική κυρίως λογοτεχνία, είτε σε υπαρκτούς ήρωες, που, όμως προέρχονταν από το πάνθεο των προ του 1821 λαϊκών ηρώων, οι οποίοι ήσαν αποδεκτοί από την κρατική νομιμότητα. Εξίσου σημαντικές μετατοπίσεις παρατηρούνται και προς το «ευρωπαϊκό» μυθιστόρημα. Μεταφορές ή μιμήσεις από πολλά κινηματογραφικά έργα του ευρωπαϊκού και βορειοαμερικανικού κινηματογράφου, που γίνονταν επιτυχίες στις κινηματογραφικές αίθουσες, στη συνέχεια διασκευάζονταν και δημοσιεύονταν σε λαϊκά φυλλάδια. Ωστόσο συνισταμένη όλων αυτών των μετασχηματισμών παραμένει το πέρασμα από το «παραβατικό» στο «νόμιμο». Οι εκδότες προσπαθούν να κολακέψουν τις αρχές τονίζοντας ότι η δική τους προσπάθεια αφορά το «γενικό καλό» του τόπου και πρέπει να εκτιμηθεί από το κράτος και την κοινωνία, ενώ ταυτόχρονα αναθεματίζουν το έργο των ληστών (Δεμερτζόπουλος 1997: 70- 78).

Ανάλογοι μετασχηματισμοί με σκοπό τη νομιμοποίηση/ αποδοχή από τα μεσαία και αστικά στρώματα θα συμβούν στη θεματική, τη γλώσσα, τη σκηνοθεσία και τους ήρωες στον Καραγκιόζη. Οι ανάγκες τη δικής μας προσέγγισης περιορίζουν τις παρατηρήσεις μας στην αναπαράσταση των αγροτικών θεμάτων και ειδικότερα στη φιγούρα του «Μπαρμπαγιώργου»⁵⁰. Μια πρώτη ένδειξη των μεγάλων μετασχηματισμών είναι η προσπάθεια να αποβάλει ο Καραγκιόζης τον ηθικό αμοραλισμό του και να απευθύνει ένα ηθικοπλαστικό μήνυμα προς τον κόσμο των «νοικοκυραίων» και των μεσαίων στρωμάτων. Γράφει χαρακτηριστικά ο Μόλλας: «σκοπός του θεάτρου δεν είναι μόνο να ευχαριστήσει το θεατή προσωρινά και να τον κάνει να γελάσει, αλλά να του ριζώσει πιό βαθειά το αίσθημα της οικογένειας, του πατριωτισμού και της θρησκείας». Η ρετσινιά της «χυδαιότητας» εξευγενίζεται με γνώμονα τους κώδικες της μικροαστικής ηθικής (Κιουρτσάκης 1983: 235).

Σε πολλές περιπτώσεις, ο Μπαρμπαγιώργος θα αξιοποιηθεί για να δηλωθεί:

* άλλοτε ο πρωτογονισμός και η άγνοια, ο αυταρχισμός και η αυθαιρεσία του ορεσίβιου και αγροίκου χωριάτη (ο «βλάχος» της ελληνικής ορεινής ενδοχώρας).

⁵⁰ Ενώ εικάζεται ότι ο Μπαρμπαγιώργος έχει τις αναλογίες του σε μεγάλο βαθμό με τον απλοϊκό, χειροδύναμο και γιγαντώσωμο Μάρπα-Χιμμέτ, τον χωριάτη της Ανατολής του τουρκικού θεάτρου (Κιουρτσάκης 1983: 148-149) στη συνέχεια εμφανίζονται ως γεννήτορες ο Μίμαρος (ένας ζωντανός Μπαρμπαγιώργος είχε κατέβει σε χωριό της Ακαρνανίας που έπαιζε ο Μίμαρος στη δεκαετία του 1880), ο μαθητής του Μίμαρου ο Γ. Ρούλιας (καθιερώνεται βάζοντας τον Μπαρμπαγιώργο να δέρνει το Βεληγκέκα σε θεατράκι της Σταδίου μετά τον πόλεμο του 1897 στον οποίο υπηρέτησε ως εύζωνας) (Κιουρτσάκης 1983: 163- 164).

* άλλοτε η δύναμη και η αλληλεγγύη των οικογενειακών/ πελατειακών σχέσεων πόλης- υπαίθρου (προστατεύει τον Καραγκιόζη από το Βεληγκέκα δηλώνοντας ότι είναι θεός του).

* άλλοτε η ανάγκη ενίσχυσης του εθνικού φρονήματος (η καταξίωση του Μπαρμπαγιώργου μετά την ήττα του 1897).

* και άλλοτε η προσαρμογή στις αστικές νοοτροπίες και συμπεριφορές (ο Μπαρμπαγιώργος γίνεται ένας ευκατάστατος και σεβαστός γαιοκτήμονας, γίνεται εφοπλιστής με ιδιόκτητο μέγαρο στη πλατεία Συντάγματος, κάθεται σε ζαχαροπλαστείο του Ζαπείου και ακούει οπερέτα, κ.λ.π.), (Κιουρτσάκης 1983: 189, 206, 244- 245, 255).

Οι παραπάνω αισθητικοί και κοινωνικοί νομιμοποιητικοί μηχανισμοί παρατηρούνται και στην περίπτωση της παρουσίασης των αγροτών μέσα από τις φιγούρες των ληστών. Ενώ σε μια πρώτη φάση οι ληστές, ως λαϊκή αφήγηση ή πραγματικότητα, εισέρχονται στη δραματολογία του Καραγκιόζη⁵¹, στη συνέχεια η ζωή και η δράση τους αντικαθίστανται από τα λεγόμενα «ηρωϊκά έργα». Στις νέες περιπέτειες η φιγούρα του ληστή εκπίπτει σε αυτή του «κατσικοκλέφτη» και αναγορεύεται σε πρότυπο ο «καπετάνιος», ο οποίος ανάλογα με την περίπτωση παρουσιάζεται όχι μόνο ως εθνικό σύμβολο: ηρωϊκός, τίμιος, δίκαιος, πιστός, αλληλέγγυος κ.λπ., αλλά και να μιλάει τη γλώσσα της πρωτεύουσας : μια ακόμα προσπάθεια αποδοχής από την αστική (εθνική και εθνικιστική) νομιμότητα του μεσοπολέμου (Κουρής 1995). Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι και στα ηρωϊκά έργα η στάνη του Μπαρμπαγιώργου εμφανίζεται σαν περιβάλλον όπου κυριαρχούν η υλική αφθονία, η ελευθερία και η προστασία (Κουρής 1995: 57).

Ο κινηματογράφος του μεσοπολέμου δεν επηρέασε μόνο τις θεματικές επιλογές και τους τρόπους δραματοποίησης/ παρουσίασης του Καραγκιόζη και της Επιθεώρησης (παρεμβολή ταινιών σε θεατρικά έργα, συνύπαρξη ταινιών με θεατρικά έργα, κινηματογραφικά τρίκ στον Καραγκιόζη, κ.λπ.) (Κιουρτσάκης 1983: 226, Χατζηπανταζής 2003: 55-56) αλλά και τον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι των πόλεων και της υπαίθρου είδαν τον εαυτό τους και τους άλλους. Μετά τη

⁵¹ Αναφέρεται ότι το πιό καλό του «ληστρικό έργο» ο Σ. Σπαθάρης το έκανε αφού είδε, ταξιδεύοντας με τραίνο από την Αθήνα στη Θεσσαλονίκη, στα κάγκελα του σταθμού της Κατερίνης τα κρεμασμένα κεφάλια του Φώτη Γιαγκούλα και των συντρόφων του (Κιουρτσάκης 1983: 150).

Μικρασιατική Καταστροφή οι ταινίες μυθοπλασίας προσεγγίζουν πάλι την ελληνική ύπαιθρο αναζητώντας στοιχεία ελληνικότητας. Έτσι γυρίζεται η *Αστέρω* (1929) του Δ. Γαζιάδη με τον Αιμ. Βεάκη, η *Μαρία Πενταγιώτισσα* του Μαδρά, ο *Αγαπητικός της Βοσκοπούλας* του Δ. Τσακίρη με το Μ. Κατράκη, που σημειώνουν μεγάλη εμπορική επιτυχία στην επαρχία (Λαμπρινός 2004: 280).

Στο πλαίσιο των δικών μας αναζητήσεων θα επικεντρωθούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με το πιο φημισμένο «αγροτικό-ειδυλλιακό» φιλμ του μεσοπολέμου *Δάφνις και Χλόη* (1931) του Ο. Λιάσκου. Επισημαίνεται ότι ο Ο. Λιάσκος στην απόφασή του για «βουκολικούς έρωτες» έλαβε, συνειδητά ή ασυνείδητα, υπόψη του όχι μόνο τις προσωπικές του εμπειρίες και τις γνωριμίες με το πεδίο του κινηματογράφου (συμμετέχει ως συν-σεναριογράφος και ηθοποιός στο *Λιμάνι των δακρύων* του Γαζιάδη, κ.λ.π.) αλλά και:

- * τα ιδεολογήματα της εποχής (ελληνικότητα, παρελθόν, μυθολογία),
- * τα σύγχρονά του «θεάματα» (παράσταση της *Εκάβης* στο Παναθηναϊκό Στάδιο το 1927 με τη Μ. Κοτοπούλη και σκηνοθεσία του Φ. Πολίτη, *Δελφικές Γιορτές* (1927-1930),
- * τα κυρίαρχα την εποχή εκείνη αρχαιοπρεπή πρότυπα ομορφιάς των ηθοποιών (ο ωραίος νέος που υποδύεται τον Δάφνι είναι αστός ομογενής από την Αμερική και φοιτητής του Πολυτεχνείου, την Χλόη υποδύεται επίσης μια αμερικανίδα ομογενής που συμμετέχει το 1930 στον αναβιωμένο από το 1928 θεσμό των καλλιστείων που αναζητούν το κλασσικό κάλλος),
- * τα πρόσωπα των χωρικών (μια ευτραφής μητέρα έμπιστη και στοργική που ταιριάζει με την εικόνα μιας χωρικής, γυναίκας της υπαίθρου),
- * τα τοπία της Λέσβου (γνωστά ήδη από τη μυθολογία, τη φιλολογία και τους τουριστικούς οδηγούς) (Δελβερούδη 2001)⁵².

⁵² Η επίδραση των κυρίαρχων ιδεολογιών και των κοινωνικών συγκρούσεων είναι εμφανής ακόμα και στην κινηματογράφιση των Δελφικών γιορτών. Αναφέρεται, για παράδειγμα, ότι ως εικονολήπτες καλέστηκαν οι τεχνικά, οικονομικά και συμβολικά κυρίαρχοι αδελφοί Γαζιάδη, οι παραστάσεις έγιναν (παρά τη μεθεκτική σημασία των φυσικών φωτοσκιάσεων) με ήλιο (για να διευκολυνθούν οι λήψεις), καταγράφηκαν ορισμένες μόνο φάσεις των εορτών, υπήρξε ένα ορισμένο, ως προς τα γεγονότα, «μοντάζ», κ.λ.π. (Λαμπρινός 1997).

Με άλλα λόγια, η θεωρούμενη ως καινοτόμος «αγροτική» ταινία του μεσοπολέμου αντανακλά με τον καλύτερο τρόπο τις κοινωνικές αντιθέσεις, τις ιδεολογίες και τις νοοτροπίες της εποχής στον αστικό χώρο.

Σημαντικές όψεις των αλλαγών στη σημασιοδότηση του αγρότη από τα αστικά στρώματα των πόλεων παρατηρούνται και στη λογοτεχνία. Με βάση το ιδεολογικό πλαίσιο της νομιμοφροσύνης ή της αναζήτησης της εθνικής ταυτότητας η λογοτεχνία δεν προσανατολίζεται πλέον σε αυθεντικούς χωρικούς αλλά ήρωες βιολογικά εύρωστους, κοινωνικά ενταγμένους και πολιτικά ουδέτερους (Vitti 1979: 198)⁵³. Πρόκειται για μια εποχή στην οποία η πολύπλευρη αναστολή των ελευθεριών σταμάτησε, αποθάρρυνε, τον κοινωνικό προβληματισμό και ενίσχυσε τη λογοτεχνική εκμετάλλευση περιθωριακών θεμάτων, την άγωνα ενδοσκόπηση, την προσφυγή στο παρελθόν, τα φυλετικά ιδεώδη⁵⁴. Τα περισσότερα θέματα ανταποκρίνονται στην ανάγκη να βρεθούν υποδείγματα γνήσιας ελληνικότητας για να στηριχτούν πάνω σ' αυτά οι λογοτέχνες προς αναζήτηση εθνικής ταυτότητας. Έτσι μαζί με τις παραστάσεις της επαρχίας και τις αναφορές στην ελληνοορθόδοξη παράδοση επανέρχονται και οι παραστάσεις της πόλης με τους κινδύνους που περιέχει (Κολυβά 1985: 199).

Ανάμεσα στους κινδύνους της πόλης κύριος εμφανίζεται ο κομμουνισμός. Η ιδεολογία του αντικομμουνισμού επικεντρώνεται στην κατασκευή παραστάσεων σχετικά με τις συνθήκες ζωής και εργασίας στην πόλη που μέσα από τις δυσκολίες, τα αδιέξοδα και τους κινδύνους, παραπέμπουν και σε ένα «αλλού», την επαρχία ή τους αγρότες, όπου αυτές οι καταστάσεις δεν συμβαίνουν, μπορούν να αποφευχθούν ή να προβλεφθούν (Καρακώτιας 1986). Σε ένα γενικότερο επίπεδο παρατηρείται επέκταση της μικροαστικής ιδεολογίας η οποία παρά την ανάπτυξη ενός ηθογραφικού

⁵³ Ενδεικτικό στοιχείο του ιδεολογικού χαρακτήρα αυτών των παραστάσεων αποτελεί η υγειονομική κατάσταση των αγροτικών περιοχών. Για παράδειγμα, σύμφωνα με ιατρική εισήγηση προς το Ανώτατο Υγειονομικό Σύμβούλιο το 1937 «ουδέν εκ των μεγάλων τμημάτων της Χώρας είναι απηλλαγμένον της ελονοσίας...ο βαθμός της ενδημικότητος είναι μεγαλύτερος εις τα μικρά χωριά και τας αγροτικάς εν γένει περιοχάς» (Λιβαδάς 1937: 13). Άλλες ιατρικές αναφορές εντοπίζονται στην αυξημένη ψυχοπαθολογία των αγροτών και ειδικότερα των συνθηκών προσφυγιάς ή επιστροφής από τη μετανάστευση (Συφάντος 1938).

⁵⁴ Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο M. Vitti, για διαφορετικούς λόγους συναντήθηκαν σε ένα χορό που παιάνιζε τα νιάτα, την υγεία και τη χαρά ο Μεταξάς, ο Ελύτης και ο Ρίτσος (Vitti 1979: 198).

νατουραλισμού που καταγράφει τις αρνητικές όψεις της αγροτικής κοινωνίας (Χατζόπουλος) κυριαρχείται άλλοτε από τη «φυσιολατρία» που αγγίζει το ελληνοορθόδοξο λατρευτικό (Μυριβήλης) και άλλοτε αποτελεί το φορέα μεταφοράς του ελληνικού διηγήματος από την επαρχία στην πόλη (Ξενόπουλος) (Vitti 1980: 112, Vitti 1978: 285, 270).

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι στο μεσοπόλεμο οι βασικοί λόγοι για ευνοϊκές ή δυσμενείς αξιολογήσεις των αγροτών αποτελούν έκφραση των συγκρούσεων για κοινωνική και ιδεολογική νομιμότητα με πρωταγωνιστές τις πόλεις και τα αστικά στρώματα.

γ. Μεταπολεμική περίοδος

Στη μεταπολεμική περίοδο οι αναπαραστάσεις των αγροτών στον κοινωνικό λόγο κυριαρχούνται από τις μικρές επαρχιακές πόλεις, την πρωτεύουσα ή τις πόλεις της μετανάστευσης στις οποίες τα αγροτικά στρώματα, μέσα από ποικίλες οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές αιτίες, καταφεύγουν, κρύβονται ή περιμένουν να γυρίσουν. Σε κάθε περίπτωση είναι η πόλη και η μετανάστευση που διαμορφώνουν τις νέες αναπαραστάσεις των αγροτών μέσα από τα κοινωνικά και ψυχικά οδοιπορικά της «φυγής» και της «επιστροφής» ή της «παραμονής» και της «σιωπής».

Από την άποψη αυτή ορισμένα έργα της μεταπολεμικής λογοτεχνίας είναι παραδειγματικά. Αναφέρουμε ενδεικτικά αποσπάσματα από το ιδιαίτερα ενδιαφέρον μυθιστόρημα του Δ. Χατζή *Το Διπλό Βιβλίο*. Οι προσπάθειες της σιωπής και της λησμοσύνης θα λέγαμε ότι αποδίδονται χαρακτηριστικά μέσα από τις σκέψεις της Αναστασίας, του φτωχοκόριτσου της «αριστερής επαρχίας» που στην μεταεμφυλιακή επαρχία παντρεύεται έναν εργάτη της «δεξιάς επαρχίας»⁵⁵. Στις προσπάθειες φυγής στη Γερμανία, αλλά και «επιστροφής στο χωριό», στο ορεινό Ντομπρίνοβο, μετά από είκοσι χρόνια μόχθου και αποταμιεύσεων, ανήκουν οι σκέψεις του λιγότερου

⁵⁵ «Μείναμε, λοιπόν, μένουμε η κόρη εγώ του νικημένου ελασίτη, διπλά νικημένη, η μάνα του παλληκαριού που σκότωσαν οι ελασίτες και ζητάει ακόμα το φονιά του, τρίτος αυτός ο μισότρελος με το χρήμα, τρεις ζωές μοναχικές εδώ μέσα, απλησίαστα ξένες, βουλιαγμένες η καθεμιά τους στον εαυτό της- μέσα σ' αυτό το σπίτι που μεγαλώσαμε, μέσα σ' αυτό το σπίτι που τ' όμορφήναμε. Και δύο παιδιά, που δεν είναι κανενός- μας κοιτούνε και δεν ξέρουμε τι να τους πούμε» (σ. 179).

φορτισμένου ιδεολογικά ήρωα, του Σκουρογιάννη⁵⁶. Ανάμεσα στη σιωπή και τη φυγή των επαρχιωτών υπάρχει και ηκαθημερινή αγωνία των χαμηλών στρωμάτων των πόλεων με αγροτική προέλευση που έλαβαν μέρος στον Εμφύλιο. Στο ανωτέρω μυθιστόρημα ο σχετικός ήρωας είναι ο Αναστάσης, ένας μικρός ράφτης⁵⁷.

Σε ό,τι αφορά τον ελληνικό κινηματογράφο της μεταπολεμικής περιόδου οι αγρότες και τα προβλήματα των επαρχιακών κοινωνιών γνωρίζουν πολλαπλούς θεματικούς και αφηγηματικούς μετασχηματισμούς άλλοτε στο όνομα των εισόδων⁵⁸ και άλλοτε στο όνομα της νομιμότητας και της ελληνικότητας, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή από τη θέση των δημιουργών στις διαμάχες του πολιτικού αλλά και του κινηματογραφικού πεδίου. Στις κωμωδίες μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1960 οι κοινωνικές και πολιτικές αναφορές στις επαρχιακές κοινωνίες περιορίζονται στην αναγκαιότητα έργων ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού και αποδίδουν την καθυστέρηση ή την κακοδαιμονία στις προσωπογραφίες του υποψήφιου, του βουλευτή, του υπουργού και του κομματάρχη. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα φιλμ *Τζένη-Τζένη* (1966), τους *Εννιακόσιους της Μαρίνας* (1960), κ.λ.π. (Δελβερούδη 2002:130-139).

Την ίδια περίπου περίοδο οι ταινίες του δραματικού ειδύλλιου *Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας* (1955 και 1956), *Γκόλφο* (1955), *Μαρία η Πενταγιώτισσα* (1959), *Αστέρω* (1959), *Για την αγάπη της βοσκοπούλας* (1959), κ.α., ενώ αναφέρονται πίο συχνά στις κοινωνικές και οικογενειακές αντιπαλότητες στο πλαίσιο των τοπικών αγροτικών κοινωνιών, καταλήγουν να εικονογραφούν μία νοσταλγική εικόνα, η οποία σχετίζεται

⁵⁶ «...γυρίζοντας στο Ντομπρίνοβο που' χε ερημώσει, μπορούσε να το ξέρει πως ο τόπος αυτός είταν ο τόπος της τελευταίας, της τελειωτικής ερημιάς. Ανύπαρκτος τόπος. Πως είκοσι χρόνια παιδεύτηκε, ονειρεύτηκε, σ' αυτόν τον ανύπαρκτο τόπο να φτάσει» (σ. 137).

⁵⁷ «Ο υποδιοικητής του Αλμυρού δεν του το συγχώρεσε που' χε γλυτώσει το απόσπασμα. Δεκαπέντε χρόνια συνέχεια, κάθε πέντε, κάθε δέκα μήνες, τον ξανακαλούσε.- Μιά μικρούλα δήλωση, κυρ Αναστάση, ξέρεις με πιέζουν και μένα, δεν σε ξέχασαν ακόμα, υπόδικος είσαι, κάνε την να'μαστε εντάξει. Εγώ σε βλέπω πού σαι σαράβαλο, ξέρω πως δεν κάνεις τίποτα, οι άλλοι να μην αρχίσουν να σε υποπτεύονται» (σ. 105).

⁵⁸ Τα αγροτικά στρώματα που την μεταπολεμική περίοδο μετανάστευσαν προς τις πόλεις επηρέασαν τόσο τη θεματική των ταινιών (μεταξύ φουστανέλας και κοινωνικών δραμάτων) όσο και τις εισπράξεις ((γύρω στο 1960 παράγονται περίπου 50 ταινίες το χρόνο). Είναι ενδεικτικό ότι οι περισσότερες καινούργιες αίθουσες ανοίγουν στα περίχωρα και τα προάστια (Σωτηροπούλου 1995: 37, 44).

άμεσα με την ιδεολογική κατασκευή της «ελληνικότητας»⁵⁹. Ιδεολογικές σχηματοποιήσεις των αγροτών εμφανίζονται και στις ταινίες της λεγόμενης ορεινής περιπέτειας: *Λύγκος ο λεβέντης* (1959), *Τσακιτζής ο προστάτης των φτωχών* (1960), *Νταβέλης* (1969), *Ο Αστραπόγιαννος* (1970), κ.α., οι οποίες επικεντρώνονται στη διαμάχη του παραδοσιακού κόσμου της υπαίθρου με την κεντρική εξουσία. Βασικοί ήρωες είναι ο ληστής που αντιμάχεται την εξουσία αντιπροσωπεύοντας την παραδοσιακή δικαιοσύνη και αλληλεγγύη της κοινότητας και ο απλός χωριάτης που χλευάζει τις αξίες της σύγχρονης αστικής κοινωνίας υπερασπιζόμενος τα αισθήματα της οικογένειας, του χωριού, της λεβεντιάς, της ντροπής, της τιμής, κ.ο.κ. (Δεμερτζόπουλος 2002: 44-52)⁶⁰.

Η μετανάστευση των αγροτικών στρωμάτων θα αποτελέσει σημαντικό μέρος των κινηματογραφικών αναπαραστάσεων στις σχέσεις της πόλης με το χωριό και της ξενητείας με την πατρίδα⁶¹. Την πρώτη μεταπολεμική περίοδο οι ταινίες σχετικά με τη μετανάστευση εντοπίζονται κυρίως σε περιπέτειες ανθρώπων από κατώτερα και αγροτικά στρώματα που καταφέρνουν να ανέλθουν κοινωνικά και να επιστρέφουν πλούσιοι: *Ο Φανούρης και το σόι του* (1957), *Έχει θείο το κορίτσι* (1957), *Η θεία από το Σικάγο* (1957), κ.λ.π. (Σωτηροπούλου 1995: 228-229).

Αργότερα οι ταινίες με αναφορές στη μετανάστευση θα παρουσιάσουν τους αγρότες μέσα από τις διαφορετικές όψεις της φυγής ή της επιστροφής, επισημαίνοντας τόσο τα οικονομικά και κοινωνικά τους προβλήματα όσα και αυτά που συνδέονται με τις αξίες τους, όπως η κοινωνική άνοδος, η βοήθεια της οικογένεια, η επιστροφή στην πατρίδα, κ.λ.π. Τα κοινωνικά και ψυχικά οδοιπορικά στα ερειπωμένα μεταεμφυλιακά αγροτικά τοπία μαζί με τις περιπέτειες της ξενητείας και της προσμονής αποτελούν το βασικό πλαίσιο πρωτοποριακών ταινιών της δεκαετίας του 1970 όπως, για παράδειγμα, το *Μέχρι το πλοίο* (1966) του Α. Δαμιανού⁶², η *Αναπαράσταση* (1970) του Θ. Αγγελόπουλου⁶³ κ.λ.π.

⁵⁹ Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι η ταινία *Αστέρω* το 1959 εκπροσωπεί την Ελλάδα στο Φεστιβάλ του Βερολίνου (Σολδάτος 1977).

⁶⁰ Ενδειξη του ιδεολογικού χαρακτήρα των αναπαραστάσεων των αγροτών αποτελούν και πάλι οι υγειονομικές εκθέσεις σχετικά με την κακή κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών (Κοπανάρης 1947).

⁶¹ Όπως και σε άλλες περιπτώσεις οι εισπράξεις αποτελούσαν σημαντικό δείκτη όχι μόνο των ταινιών για το ελληνικό κοινό αλλά και αυτών που εξάγονται στο εξωτερικό με σκοπό να ειπωθούν από τους πολυπληθείς έλληνες μετανάστες (Σωτηροπούλου 1995: 59).

⁶² Αναφερόμενος στον Α. Δαμιανό ο Λ. Παπαστάθης παρατηρεί ότι και στις δύο του ταινίες ο σκηνοθέτης «παίζει το μετανάστη, κι αυτό δεν είναι τυχαίο. Στο *Μέχρι το πλοίο* κατακυβιάει σαν

Εξίσου σημαντικές ταινίες, μυθοπλασίας και ντοκιμαντέρ, όπως το *Γράμμα απ' το Σαρλερουά* (1965) του Λ. Λιαρόπουλου, *Η ελληνική κοινότητα της Χαϊδεμβέργης* (1976), *Ο Γιώργος από τα Σωτηριάνικα* (1978) του Λ. Ξανθόπουλου, θα αναδείξουν τις ματαιωμένες προσδοκίες αυτών που επιστρέφουν⁶⁴ ή τα μετέωρα αισθήματα αυτών που μένουν και ανέρχονται κοινωνικά⁶⁵. Σε κάθε περίπτωση, βέβαια, οι κυρίαρχες ιδεολογίες είναι παρούσες. Όπως εύστοχα παρατηρεί η Λ. Βεντούρα, αναφερόμενη στις καινοτομίες και τις επιρροές της ταινίας *Γράμμα απ' το Σαρλερουά*, υπάρχει συχνά μια υπόρρητη ή και αυτονόητη εγγραφή στις κυρίαρχες αντιλήψεις της εποχής όπως οι εικόνες μιας λαϊκής ψυχής ή μιας ιδιαίτερης «ελληνικότητας» οι οποίες μοιάζουν να μπορούν να παραμένουν «αμόλυντες», στις συνθήκες της μετανάστευσης, αντιστεκόμενες τρόπον τινά στο ξένο (Βεντούρα 2004: 114).

Συνοψίζοντας τις περιορισμένες και αποσπασματικές αναφορές στην μεταπολεμική περίοδο θα λέγαμε ότι ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις, των αστικών στρωμάτων και των καλλιτεχνικών ρευμάτων, με προοδευτικό ή συντηρητικό προσανατολισμό, προσδιόρισαν τις αναπαραστάσεις των αγροτών στον κυρίαρχο κοινωνικό λόγο.

τις κοτρόνες απ' το βουνό προς τον κάμπο κι από κεί προς το λιμάνι του Πειραιά, για να μπει στο καράβι που θα τον πάει στην Αυστραλία. Στην *Ευδοκία* επιστρέφει γέρος, ξεζουμισμένος στην Αμερική. Έχει σχεδόν ξεχάσει τα ελληνικά και ψάχνει να βρεί μια γυναίκα από τα παλιά, που είναι η «άλλη» Ευδοκία... (Αυτή η γυναίκα είναι μιά προβολή στο μέλλον για το πώς θα μπορούσε να είναι η *Ευδοκία* μετά από πενήντα χρόνια) (Παπαστάθης 2004: 99)

⁶³ Στην ορεινή Ηπειρο, σ' ένα αγροτικό τοπίο από πέτρα, άγονη γή, ερημιά, σιγανή κι επίμονη βροχή, με κυρίαρχους τους δημοτικούς ήχους της ξενιτειάς, ο εργάτης που γυρίζει από τη Γερμανία δολοφονείται με βίαιο τρόπο από τη γυναίκα του και τον εραστή της.

⁶⁴ Σύμφωνα με την ταινία *Η ελληνική κοινότητα της Χαϊδεμβέργης* στην πρώτη επιστροφή στο χωριό μετά από κάποια χρόνια ο πατέρας δεν αναγνωρίζεται από το παιδί του που το έχει αφήσει μωρό. Όταν λοιπόν χαμογελώντας θα το ρωτήσει «Πού είναι ο μπαμπάς σου;» ο μικρός θα απαντήσει «Εμένα ο μπαμπάς μου δεν είναι εδώ, είναι στη Γερμανία».

⁶⁵ Αναφερόμενο ο Ξανθόπουλος στον ήρωα της ταινίας του *Ο Γιώργος από τα Σωτηριάνικα*, ένα αγροτόπαιδο του χωριού της Μάνης που στη δεκαετία του 1970 έγινε ιδιοκτήτης μεγάλου εστιατορίου, επισημαίνει ότι «ο πετυχημένος Έλληνας της διασποράς αισθάνεται ότι δεν ανήκει ούτε εδώ, στον τόπο που γεννήθηκε, ούτε στη χώρα της Κεντρικής Ευρώπης που τώρα ζει. Βρίσκεται διχασμένος και μετέωρος, κομμένος στα δύο, σε μια παλλινδρομική κίνηση, σαν εκκρεμές ανάμεσα σε δυο πατρίδες» (Ξανθόπουλος 2004: 35).

δ. Μεταπολίτευση και σύγχρονη περίοδος

Η ανάδυση στη δεκαετία του 1990 της λεγόμενης «κοινωνίας της υπαίθρου» φέρνει στο προσκήνιο μια νέα σειρά αναπαραστάσεων και πρακτικών μέσα από τις οποίες τα άλλα κοινωνικά στρώματα αντιλαμβάνονται τους αγρότες ενώ και οι ίδιοι καλούνται να σχηματίσουν την εικόνα του εαυτού τους που αντιστοιχεί σε αυτές τις θεσμικές και πολιτικές καινοτομίες. Οι νέες παραστάσεις δεν παρήχθησαν σε πολιτικό κενό. Χωρίς να εκλείπει τελείως η συμπάθεια ή υποστήριξη που τα αστικά στρώματα τρέφουν παραδοσιακά για τους αγρότες στην Ευρώπη αλλά και, ειδικότερα, στην Ελλάδα οι κριτικές αναφορές, τις τελευταίες δύο δεκαετίες, είναι συχνές. Αυτό αποδεικνύουν οι επαναλαμβανόμενες αναφορές του τύπου σε καταστάσεις που λίγο-πολύ υποδεικνύουν τις ευθύνες των αγροτών για καταστάσεις όπως το «φάγωμα των επιδοτήσεων», η «διαφθορά στις σχέσεις με το κράτος», τα δημοσιονομικά βάρη της διαχείρισης των γεωργικών πλεονασμάτων, οι αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον από τη συμβατική γεωργική δραστηριότητα κ.λ.π. (Fennell 1999: 238).

Στην κατεύθυνση της απαξίωσης των αγροτικών στρωμάτων λειτουργούν και οι διαπιστώσεις για τη χαλάρωση της «εντιμότητας» των γεωργών⁶⁶, την μείωση του πολιτικού τους ρόλου⁶⁷ και την «κατασκευασμένη» παρουσία τους (κινητοποιήσεις, συγκεντρώσεις) στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο. Για παράδειγμα, αναφέρεται ότι ο σύγχρονος επαρχιακός Τύπος όχι μόνο συγκεντρώνεται σε λιγότερα χέρια και μεταφέρεται στις πόλεις αλλά και περιορίζει καθοριστικά τις αναφορές στα αγροτικά

⁶⁶ Πρόκειται για τη συσσώρευση αμφίσημων παραστάσεων σχετικά με τις διάφορες εκδοχές νομότυπης διαφθοράς, στις σχέσεις των υπαλλήλων των γεωργικών υπηρεσιών με τους αγρότες και το κράτος (Παπαδόπουλος 1999α) καθώς και για διαπιστώσεις σχετικά με την πολιτική αδράνεια ή την αδιαφορία των αγροτών (Λυριντζής 1998 : 78).

⁶⁷ Η κριτική αυτή αναφέρεται στα αποτελέσματα της σταδιακής μετατροπής των αγροτικών συνεταιρισμών σε κέντρα πελατειακών διαμεσολαβήσεων τόσο σε σχέση με τα πολιτικά κόμματα όσο και σε σχέση με την κρατική γραφειοκρατία ή τον σχεδιασμό και την εφαρμογή της αγροτικής πολιτικής (Λουλούδης 1999δ: 51). Σαν μία επιπλέον ένδειξη για το μειωμένο πολιτικό βάρος των αγροτών γενικότερα μπορεί να αξιοποιηθεί και η παρατήρηση ότι στη Γαλλία, για παράδειγμα, μειώνονται οι βουλευτές που λόγω επαγγέλματος, εκπαίδευσης ή κοινωνικής προέλευσης διατηρούν προνομιακή σχέση με τα αγροτικά στρώματα (Boussard 1987: 507).

προβλήματα μαζί με τον αριθμό των δημοσιογράφων που ασχολούνται με αυτά (Δεμερτζής 1996α: 134-140)⁶⁸. Με άλλα λόγια τα μέσα μαζικής ενημέρωσης φαίνεται ότι επεκτείνουν και εξειδικεύουν όχι μόνο τον κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο ορισμένων αγροτικών στρωμάτων, από άλλα αγροτικά ή αστικά στρώματα, αλλά και ότι χειραγωγούν σημαντικές όψεις της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των αγροτών⁶⁹.

⁶⁸ Την αύξηση της κοινωνικής και πολιτικής χειραγώγησης των αγροτών από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης καταδεικνύουν μια σειρά διαπιστώσεις και από τον ευρωπαϊκό χώρο. Ερευνες, για παράδειγμα, σχετικά με τον επαρχιακό τύπο των αγροτικών περιοχών της Γαλλίας αναφέρουν ότι ενώ ο τοπικός τύπος συμβάλλει στην παραγωγή μιας εικόνας της τοπικής γεωργίας και στην αναγνώριση από τις πολιτικές αρχές των εκπροσώπων των αγροτών, στην πραγματικότητα οι εκπρόσωποι αυτοί είναι που συνήθως ελέγχουν τα τοπικά έντυπα των αγροτών και τα οποία χρησιμοποιούν για τα δικά τους συμφέροντα ή για τη υποστήριξη του ρόλου τους, ως μεσολαβητών στην ενσωμάτωση της γεωργίας στη γενικότερη οικονομία (Tudesq 1988: 208). Σε ό,τι αφορά την τηλεοπτική μεταχείριση των διαδηλώσεων των αγροτών σχετική γαλλική έρευνα αναφέρει ότι η αδυναμία των αγροτών να επιβάλλουν τη δική τους πραγματικότητα τους αναγκάζει να θεωρούν ως «αγωνιστική ταυτότητα» τις εικόνες που προβάλλουν τα ΜΜΕ και οι οποίες συνήθως διαμορφώνονται άλλοτε με βάση τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των εκπροσώπων των αγροτών και άλλοτε με τα κριτήρια «ευπρέπειας» ή της «νομιμότητας» των εκδηλώσεων τους σε σχέση με εκείνες άλλων κοινωνικών στρωμάτων (Champagne 1984: 23). Πρόσθετη ένδειξη της σταδιακής εξάρτησης των αγροτών από τις κοινωνικές συμπεριφορές των άλλων στρωμάτων αποτελεί το γεγονός ότι συχνά δεν επιλέγουν ως εκπροσώπους αυτούς που τους είναι κοινωνικά εγγύτερα αλλά αυτούς που διακρίνονται ή διαθέτουν ειδικές ικανότητες για τον ρόλο του εκπροσώπου (όπως οικονομική άνεση, καλύτερη εκπαίδευση, όνομα, γνωριμίες, κ.λ.π.) (Maresca 1981: 3, 18, Quillemin 1984: 48, Mathieu 1990: 14).

⁶⁹ Ερευνες σχετικά με τους γάλλους διαδηλωτές αγρότες επισημάνουν την φροντίδα τους να εμφανίζονται στα αστικά στρώματα σύμφωνα με τους κανόνες του «καθωσπρεπισμού» ή της «νομιμότητας» γεγονός που συχνά τους οδηγεί να καταδικάσουν τις πράξεις βίας ή λεηλασίας που τείνουν να προσλαμβάνονται περισσότερο ως πράξεις αναίτιες ή πράξεις βιαιοπραγίας (Champagne 1984: 26). Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τον Π. Μπουρντιέ, οι αγρότες αντιμετώπιζονται με την οικονομική και συμβολική κυριαρχία της αστικής τάξης, δεν έχουν άλλη επιλογή παρά να παραστήσουν, για τους αστούς, επίσης και για τους ίδιους, τον ένα ή τον άλλο τύπο χωριάτη (Μπουρντιέ 1999:104).

Από την άποψη αυτή, ενώ οι πόλεις έμοιαζαν από παλαιότερα, κατά μια διατύπωση να διεισδύουν ως τις πιο μακρινές γωνιές της υπαίθρου και η ύπαιθρος να είναι παρούσα ως την καρδιά της πόλης (Δαμιανάκος 2002: 316), οι σχέσεις αυτές παίρνουν νέες διαστάσεις σήμερα τόσο για τους κατοίκους των πόλεων όσο και για τους αγρότες.

Σε ότι αφορά τους κατοίκους των πόλεων σημαντικό μέρος της επαναξιοδότησης του αγροτικού χώρου φαίνεται να προέρχεται από την ανάδειξη νέων καταναλωτικών προτύπων (επιστροφή στις τοπικές γεύσεις, οικογενειακή κουζίνα, κ.λ.π.), τουριστικών προτύπων (επιστροφή στη φύση, ήσυχη ζωή, κ.λ.π.), οικιστικών πολιτικών (ιδιόκτητη μονοκατοικία κ.λ.π.), πολιτικών παραγωγικής αποσυμφόρησης του αστικού χώρου⁷⁰.

Ωστόσο, η νοσταλγία της «επιστροφής» στη φύση, τη φυσική ζωή, τον τόπο προέλευσης καθώς και οι συναντήσεις της «αόρατης αγροτικής οικογένειας» (εκδρομές, τοπικές γιορτές, κ.λ.π.) γίνονται πεδία έκφρασης κοινωνικών ανισοτήτων και διακρίσεων, πολλές από τις οποίες καταλήγουν, εν τέλει, να παράγουν πρότυπα προσωπικών αυτοαξιολογήσεων των αγροτών⁷¹. Με ανάλογες διαδικασίες οι παραστάσεις του «κατώτερου», του «αμόρφωτου», και κυρίως του «χωριάτη» ή του «βλάχου» φαίνεται να χάνουν, τα τελευταία χρόνια, την παραδοσιακή τους αμφισημία και να μετατρέπονται σε αισθήματα κοινωνικής μειονεξίας και ανικανότητας τα οποία πλήττουν την, εύθραυστη πιά, ατομική και συλλογική ταυτότητα των αγροτών.

Η ανωτέρω αμφισημία των κυρίαρχων αναπαραστάσεων των αγροτών στον έντυπο και ηλεκτρονικό τύπο στην δεκαετία του 1990 ενισχύθηκε από την είσοδο στον αγροτικό χώρο των μεταναστών εργατών. Η «υποβοηθητική» ή «κερδοφόρα»

⁷⁰ Στις τάσεις αυτές αξίζει να σημειώσουμε μια σειρά ιδεολογικών κατασκευών, που σύμφωνα με προσεγγίσεις μελετητών του ευρωπαϊκού αγροτικού χώρου, αναγορεύουν, μεταξύ άλλων, το «αγροτικό ειδύλλιο» ως κόσμο των «πρωτογενών γεύσεων» (Bourdieu 2002: 121), ως μορφή ενός «ρομαντικού αντικαπιταλισμού» (Léger 1979: 51), ως προσδοκία της «κοινωνικής ενότητας» (McLaughlin 1986: 89), ως «αγροτοποίηση», με την έννοια της επίλυσης προβλημάτων από την έλλειψη αστικής κατοικίας (Raymond 1968: 197, 210), ως στόχο για την δημιουργία «μικρών επιχειρήσεων» με έμφαση στις κοινωνικές σχέσεις (McLaughlin 1986: 82), κ.λ.π.

⁷¹ Με παράδειγμα τις επισκέψεις των κατοίκων των γαλλικών αστικών κέντρων στην επαρχία επισημαίνεται ότι οι κάτοικοι αστικών κέντρων συχνά επιβάλλουν στους αγρότες μια σειρά πρότυπα οικονομικής επιτυχίας, κοινωνικής ανόδου ή πολιτιστικής διάκρισης, μέσα από τα οποία οι αγρότες καταλήγουν να μην γνωρίζουν πλέον αυτό που πρέπει να θαυμάζουν ή να απορρίπτουν όντας υποχρεωμένοι να θαυμάζουν αυτό που απορρίπτουν και να απορρίπτουν αυτό που θαυμάζουν (Champagne 1977: 83, Champagne 1986: 49, Champagne 1987: 61, Suaud 1984: 57).

αξιοποίησή τους από τις τοπικές κοινωνίες, τις οικογένειες και τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις (Κασίμης 2003) πολλαπλασίασε όχι μόνο τους μηχανισμούς κοινωνικής ένταξης ή περιθωριοποίησης (Νιτσιάκος 2003) αλλά και τις αναπαραστάσεις της εγκληματικότητας στις σχέσεις τους με τους αγρότες. Άλλοτε οι αγρότες και άλλοτε οι αλλοδαποί εργάτες αποτελούν τους ήρωες «εγκληματικών» πράξεων⁷² αλλά και εγκληματικών «ιδεότυπων»⁷³.

Σημάδια της επιρροής των ανωτέρω παραστάσεων στον ευρύτερο κοινωνικό λόγο μπορούν, για παράδειγμα, να ανιχνευτούν σε ορισμένες τάσεις του ελληνικού κινηματογράφου της πρόσφατης περιόδου να συμπεριλάβουν στα σεναριά τους, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, σκηνές και απόψεις για «προνομιούχους αγρότες», «δίκτυα διαφθοράς», «αυθαιρεσίες του τοπικισμού», «σπατάλη των επιδοτήσεων», «μεγάλα αφεντικά» κ.λ.π. Αναφέρω ενδεικτικά ορισμένες παραδειγματικές σκηνές των ταινιών *Ο βασιλιάς* του Ν. Γραμματικού (2002) και *Αυτή η νύχτα μένει* του Ν. Παναγιωτόπουλου (1999)⁷⁴. Ωστόσο δεν απουσιάζουν και οι ταινίες που με αφορμή τους αλλοδαπούς εργάτες παρουσιάζουν μια εικόνα των αγροτικών κοινωνιών με έντονα τα σημάδια τόσο της κρίσης, των μετασχηματισμών, των αντιστάσεων όσο και των σχέσεων κοινωνικής, πολιτισμικής και ψυχικής συνάφειας ανάμεσα στα οδοιπορικά των «ντόπιων» και των «ξένων». Αναφέρω ενδεικτικά τις ταινίες *Μιρουπάφσιμ* του Γ. Γκόρα και Χ. Βούπουρα

⁷² Τα περιστατικά της βιαιότητας των αγροτών ενάντια στους αλλοδαπούς εργάτες που έχουν καταγραφεί με βάση τον ημερήσιο τύπο (Κούρτοβικ 2001) ή σκιαγραφούνται μέσα από ξενοφοβικές και ρατσιστικές συμπεριφορές (Καμπέρης 2004), αποτελούν μια σημαντική ερευνητική πρόκληση για την αναζήτηση των πραγματικών αιτιών αλλά και της πρόσληψής τους από τους ντόπιους και τους αλλοδαπούς εργάτες.

⁷³ Παρά την γενική αριθμητική αύξηση της εγκληματικής δράσης των αλλοδαπών εργατών επισημαίνεται ότι υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις στη συμβολή της κάθε εθνότητας στην έκταση και τη σοβαρότητα των επιμέρους παραβατικών συμπεριφορών και των εγκλημάτων (Καρύδης 1996: 201). Η δυναμική αυτή γίνεται πιά σύνθετη αν λάβουμε υπόψη άλλοτε την επιλεκτική και μονομερή άντληση των σχετικών πληροφοριών από τον τύπο (Κωνσταντινίδου 2001: 89) και άλλοτε την αναγόρευση της «αλβανικής μαφίας» σε κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα (Βαμβακάς 1997).

⁷⁴ Οι αναφορές στις ταινίες αυτές καθώς και σε όσες άλλες έχουν προηγηθεί δεν μειώνουν την αφηγηματική και αισθητική τους σημασία ούτε, από την άλλη, επιδιώκουν να ταυτίζουν τις απόψεις του σκηνοθέτη με το νόημα κάποιων χαρακτηριστικών σκηνών ή την χαρακτηριστική ορισμένων πρωταγωνιστών.

(1997), *Χαραυγή* του Γ. Κατσάμπουλα (2003), *Όχι πιά ιστορίες αγάπης* της Στρ. Θεοδωράτου (2003), κ.α.

Συνοψίζοντας τις αναφορές στον κοινωνικό λόγο της πρόσφατης περιόδου θα λέγαμε ότι οι κυρίαρχες αναπαραστάσεις αφορούν την επαναξιοδότηση του αγροτικού χώρου και της υπαίθρου (καταναλωτικά πρότυπα, τουριστικά πρότυπα, οικιστικές πολιτικές, πολιτικές παραγωγικής αποσυμφόρησης του αστικού χώρου, κ.λ.π.) αλλά την απαξίωση των αγροτικών στρωμάτων (δημοσιονομικό κόστος σήριξης, σπατάλη επιδοτήσεων, διαφθορά, ανεντιμότητα, καταστροφή περιβάλλοντος, κ.λ.π.). Βασικός φορέας των αμφίσημων αυτών αναπαραστάσεων, μέσα από τις οποίες οι αγρότες καλούνται να σχηματίσουν την εικόνα του εαυτού τους, είναι ο έντυπος και ηλεκτρονικός Τύπος. Τα μέσα μαζικής ενημέρωσης φαίνεται ότι επεκτείνουν και εξειδικεύουν όχι μόνο τον κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο ορισμένων αγροτικών στρωμάτων, από άλλα αγροτικά ή αστικά στρώματα αλλά και ότι χειραγωγούν σημαντικές όψεις της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των αγροτών.

Συμπεράσματα

Οι αναπαραστάσεις του αγρότη, έτσι όπως εγγράφονται σε βασικές όψεις του κοινωνικού λόγου της νεοελληνικής κοινωνίας συγκλίνουν σε ένα πρότυπο που σε κάθε εποχή κατασκευάζεται με βάση τις κοινωνικές και ιδεολογικές συγκρούσεις του αστικού χώρου και με ουσιαστική απουσία των ίδιων των αγροτών.

Το πρότυπο αυτό, με αρνητικές ή θετικές νοοτροπίες και συμπεριφορές, στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα διαμορφώθηκε με βάση τις αστικές αξίες και αξιοποιήθηκε άλλοτε ως μοχλός στην πάλη των αναδυόμενων μεσαίων στρωμάτων με τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και άλλοτε ως πλαίσιο ιδεολογικής αντιπαράθεσης των ευρωπαϊκών με τα εθνικά αστικά ήθη. Στο μεσοπόλεμο οι αυξημένες ανάγκες για μια νέα αστική ή σοσιαλιστική νομιμότητα και αισθητική οδήγησαν στην κατασκευή αγροτών που να μπορούν να αξιοποιηθούν στην πάλη των αστικών με τις σοσιαλιστικές πρακτικές και ιδεολογίες. Η πάλη αυτή στη μεταπολεμική περίοδο, με την μεσολάβηση του εμφύλιου πολέμου, ενώ έγινε πιά οριακή, μετά τη νίκη των συντηρητικών δυνάμεων σε σημαντικό βαθμό μεταφέρθηκε από το ιδεολογικό πεδίο στο πεδίο της οικονομίας αναγορεύοντας σε κυρίαρχες τις αναπαραστάσεις της θετικής ή αρνητικής οικονομικής περιπέτειας των αγροτών (πλουτισμός και κοινωνική άνοδος, φτώχεια και μετανάστευση).

Ακολουθώντας τις περιπέτειες της οικονομίας αλλά πλέον χωρίς τις διεξόδους των πόλεων και της μετανάστευσης και με μειούμενη την παρουσία του κράτους η μεταπολιτευτική και σύγχρονη περίοδος θα εντοπιστεί κυρίως στην «οικονομία της αγοράς» πολλαπλασιάζοντας τις κοινωνικές ομάδες, τις δραστηριότητες, και τα συμφέροντα γύρω από το αγροτικό και το περιβαλλοντικό ζήτημα. Στα πλαίσια αυτά οι αναπαραστάσεις των αγροτών ως πολιτών, παραγωγών και καταναλωτών θα γίνουν πιο φασματικές καθώς όλο και περισσότερα κοινωνικά στρώματα εμπλέκονται στις διαδικασίες επαναξιοδότησης της υπαίθρου και απαξίωσης των αγροτών. Στην κοινωνική αυτή δυναμική εγγράφονται και οι περιπέτειες ένταξης του μικροϊδιοκτήτη αγρότη σε ένα μετανεωτερικό, μεταβιομηχανικό αναπτυξιακό πρότυπο της υπαίθρου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεβιζάτος, Ν, 1995, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974. Οψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Αθήνα: Θεμέλιο,
- Αντωνοπούλου, Μ, 1989, «Η εκδοχή του «εξελικτικού μαρξισμού» στην Ελλάδα και η αμφισβήτησή της (1930-1945)», *Τα Ιστορικά*, τχ. 10: 127-142.
- Αρώνη –Τσιχλη, Κ, 2000, «Η κοινωνία της σταφίδας και ο Τρικούπης», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα : Παπαζήσης, (349-377).
- Βαμβακάς, Β, 1997, «Αλβανοί μετανάστες στον ημερήσιο τύπο», *Δοκίμες*, τχ. 5: 7-40.
- Βενιζέλος, Ε, 1982, *Τα Κείμενα*, Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων- Μνήμη Ε. Βενιζέλου, τομ. Α'-Δ'.
- Βεντούρα, Λ, 2004, «Το γράμμα απ'το Σαρλερουά του Λάμπρου Λιαρόπουλου: Αναπαραστάσεις της ζωής των Ελλήνων ανθρακορύχων στο Βέλγιο», στο *Η μετανάστευση στον κινηματογράφο*, Αθήνα: Παπαζήσης, (103-114).
- Βερναρδάκης Χ, Μαυρής Γ, 1987, «Τα κοινωνικά μπλοκ και οι σχέσεις εκπροσώπησης στη σύγχρονη ελληνική ιστορία», *Θέσεις*, τχ. 20: 47-93.
- Vitti, Μ, 1979, *Η γενιά του τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα: Ερμής.
- Vitti, Μ, 1980, *Ιδεολογική λειτουργία της ελληνικής ηθογραφίας*, Αθήνα: Κέδρος.
- Vitti, Μ, 1978, *Η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Γριτσόπουλος, Τ, 1995-97, «Προσφορά αμοιβής στους αγωνιστές του 1822 με χορηγία εθνικών κτημάτων», *Μνημοσύνη*, τχ.13: 333-338.
- Δαμιανάκος, Σ, 1987, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: Πλέθρον.

- Δαμιανάκος, Σ, 2002, *Από τον χωρικό στον αγρότη*, Αθήνα: Εξάντας- ΕΚΚΕ.
- Δελβερούδη, Ε, 2000, «Οι πολιτικές κωμωδίες της εποχής του Τρικούπη», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα: Παπαζήσης, (657- 698).
- Δελβερούδη, Ε, 2001, «Ορέστη Λιάσκου, «Δάφνις και Χλόη»: μιά κινηματογραφική διασκευή του μεσοπολέμου», *Τα Ιστορικά*, τχ. 34:167-196.
- Δελβερούδη, Ε, 2002, «Η πολιτική στις κωμωδίες του ελληνικού κινηματογράφου», στο *Ξαναβλέποντας τον Παλιό Ελληνικό Κινηματογράφο*, Αθήνα: Εταιρία Ελλήνων Σκηνοθετών, (129-150).
- Δεμερτζής, Ν, 1996α, *Τοπική Δημοσιότητα και Επαρχιακός Τύπος*, Αθήνα: Α.Τ.Ε.
- Δεμερτζής, Ν.Καφεντζής, Π, 1996β, «Πολιτικός κυνισμός, πολιτική αλλοτρίωση και ΜΜΕ: η περίπτωση της τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας», στο *Κοινωνία και Πολιτική. Οψεις της Γ Ελληνικής Δημοκρατίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, (174-218).
- Δεμερτζόπουλος, Χρ, 1997, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Δεμερτζόπουλος, Χρ, 2002, «Παραστάσεις της ληστείας στον κινηματογράφο», στο *Η μαρτυρία της κινηματογραφικής εικόνας: Πηγή και σχολιασμός της ιστορίας μέσα από το κινηματογραφικό έργο του Λάκη Παπαστάθη*, Αθήνα: Αιγόκερως.
- Διαμαντόπουλος, Θ, 1985, *Ο Βενιζελισμός*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ζέη, Ε, 2004, «Κυρίαρχες προσλήψεις του αγροτικού κόσμου το 19^ο αιώνα (1835-1987): Η πολλαπλότητα των μαρτυριών», στα *Πρακτικά του 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας με θέμα Ιστοριογραφία της Νεότερης και Σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, Αθήνα: ΕΙΕ/ΚΝΕ, (153-200).
- Θεοδώρου, Β, 2002, «Οι γιατροί απέναντι στο κοινωνικό ζήτημα. Ο ανιφυματικός αγώνας στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (1901-1927)», *Μνήμων*, τομ. 24: 145- 178.
- Καλλιβρετάκης, Λ, 1990, *Η δυναμική του αγροτικού εκσυγχρονισμού στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο Αγροτικής Τράπεζας.
- Καμπέρης, Ν, 2004, «Αλλοδαποί εργάτες στον αγροτικό χώρο. Πραγματικότητες, ιδεολογίες και νοοτροπίες» στο έργο *Μετανάστευση και Κοινωνική Ενταξη των Μεταναστών στην Ελληνική Κοινωνία*, Χρ. Μπάγκαβος, Δ. Παπαδοπούλου (επιμ.), Αθήνα: Gutenberg.
- Καραβίδας, Κ, 1978, *Αγροτικά*, Αθήνα: ΑΤΕ.
- Καρακώτιας, Κ, 1986, «Η εικόνα του κομμουνιστή στη μυθοπλασία της γενιάς του 30», *Θέσεις*, τχ. 17: 113-126.
- Καραμανλής, Κ, 1994, *Πενήτα χρόνια πολιτικής ιστορίας*, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών-Ιδρυμα Κ. Καραμανλή.

- Καρύδης, Β, 1996, *Η εγκληματικότητα των μεταναστών στην Ελλάδα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Κασίμης Χ, και άλλοι, 2003, «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη γεωργική εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 111-112: 9-38.
- Κάφκα, Φ, 1983, *Ο Πύργος*, Αθήνα: Γράμματα.
- Κιουρτσάκης, Γ, 1983, *Προφορική παράδοση και ομαδική δημιουργία*, Αθήνα: Κέδρος.
- Κολιόπουλος, Ι, 1996, *Η ληστεία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Κολυβά, Β, 1985, «Ο αστικός χώρος στα μυθιστόρημα των Γ. Θεοτοκά, Α. Τερζάκη και Κ. Πολίτη, της δεκαετίας 1930-1940», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου*, Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, (197-201).
- Κοπανάρης, Φ, 1947, «Υγιεινή κατάσταση του πληθυσμού και η δημόσι υγεία εν Ελλάδι κατά την περίοδον του πολέμου και της κατοχής, 1940-44», *Αρχεία Υγιεινής*, τχ. 1-3: 1-63.
- Κορασίδου, Μ, 1992, «Οι φιλόανθρωποι μιλούν για τους φτωχούς και τη φτώχεια στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα», *Τα Ιστορικά*, τχ. 17: 385-404.
- Κορδάτος, Ι, 1973, *Ιστορία του αγροτικού κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Κοτζαμάνης, Β, 1990, «Η κινητικότητα του αγροτικού χώρου στη δεκαετία 1940-1950 και η αναδιάρθρωση του κοινωνικο-δημογραφικού χάρτη της μεταπολεμικής Ελλάδας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 77: 97-126.
- Κουζής, Α, 1/2/1905-1/2/1906, «Οι εν Ελλάδι επιδημίες κατά την τελευταίαν εικοσαετία, (1885-1904), *Αρχεία Ιατρικής*, τομ. Α: 105-106, 135, 363-366.
- Κουρής, Γ, 1995, «Ο ένοπλος στα ηρωικά έργα του ελληνικού θεάτρου σκιών», *Δοκιμές*, τχ. 3: 51-78.
- Κούρτοβικ, Ι, 2001, «Μετανάστες: ανάμεσα στο δίκαιο και στη νομιμότητα», στο *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθ. Μαρβάκης, Α. Περσάνογλου, Μ Παύλου (επιμ), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, (163-198).
- Κωνσταντινίδου, Χ, 2001, *Κοινωνικές αναπαραστάσεις του εγκλήματος. Η εγκληματικότητα των Αλβανών μεταναστών στον αθηναϊκό τύπο*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Κωτίδης, Α, 1999, «Φανερώματα του Ρομαντισμού στην ελληνική ζωγραφική», στο *Ο Ρομαντισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (147-161).

- Λαΐου, Α, 1999, «Μετακινήσεις πληθυσμού στην ελληνική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του εμφύλιου πολέμου», στο *Μελέτες για τον Εμφύλιο*, Αθήνα: Ολκός, (67-114).
- Λαμπρινός, Φ, 1997, «Η κινηματογράφηση των Δελφικών Γιορτών», *Τα Ιστορικά*, τχ. 26: 135-144.
- Λαμπρινός, Φ, 2004, «Κινηματογράφος. Μεσοπόλεμος 1922- 1940», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, том. 5, (277- 286).
- Λεονταρίτης, Γ, 1976, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, Αθήνα: Εξάντας.
- Λιάκος, Α, 1984, «Οι δυνατότητες πρόσληψης του Μαρξισμού στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ο Πολίτης*, τχ. 67-68: 4-9.
- Λιβαδάς, Γρ, 1937, «Το πρόβλημα της ελονοσίας εν Ελλάδι και γενικαί αρχαί επί του τρόπου αντιμετώπισεώς του», *Αρχαία Υγιεινής*, τχ. 1: 13-21.
- Λουλούδης, Λ. Μαραβέγιας, Ν, 1999, «Αγρότες, κράτος και εξουσία στην Ελλάδα (1981-1996)», στο *Η Ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του εικοστού αιώνα*, Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.-Πλέθρον, (217-236).
- Λυριντζής, Χρ, 1991, «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στο *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας, 18^{ου}- 20^{ου} αιώνας*, Γ.Β Δερτιλής και Κ. Κωστής, (επιμ), Αθήνα: Σάκκουλας, (251-272).
- Λυριντζής, Χρ, 1998, «Κρίση πολιτικής(;) Νέες πολιτικές τάσεις και οι δυνατότητες του «εκσυγχρονισμού», στο *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα- Κράτος- Κοινωνία*, Μ Σπουρδαλάκης, (επιμ), Αθήνα: Πατάκης, (75-88).
- Μαργαρίτης, Γ, 1999, «Ο εμφύλιος: οικονομία και πολιτική», *Ο Πολίτης*, τχ. 70: 29-34.
- Μαυρής, Γ, 1997, «Οι τάσεις αποδόμησης/ μετασχηματισμού του μεταπολιτευτικού κομματικού συστήματος», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9: 179-195.
- Μαυρογορδάτος, Γ, *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Μαυρομιχάλη, Ε, 2001, «Οι καλλιτεχνικοί σύλλογοι και οι στόχοι τους», *Μνήμων*, том 23: 221-267.
- Μεταξάς Ι., *Λόγοι και Σκέψεις 1936-1941*, Αθήνα: Γκοβόστης, том. Α-Β.
- Μηλιός, Γ, 1988, *Ο Ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μουλλάς, Π, 1979, «Αλέξανδρος Σούτσος», στο *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (46-70).
- Μπάτσης, Δ, 1977, *Η βαριά βιομηχανία στην Ελλάδα*, Αθήνα: Κέδρος.

- Bourdieu, P, 2002, *Η Διάκριση*, Αθήνα: Πατάκης.
- Νιτσιάκος, Β, 2003, *Μαρτυρίες Αλβανών μεταναστών*, Αθήνα: Οδυσσεάς.
- Νούτσος, Π, 1990, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα*, Αθήνα: Γνώση.
- Ξανθάκης, Α, 2001, *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Ξανθόπουλος, Λ, 2004, «Η ελληνική διασπορά στον κινηματογράφο», στο *Η μετανάστευση στον κινηματογράφο*, Αθήνα: Παπαζήσης, (26-40).
- Παναγιωτόπουλος, Β, 1985, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην Ελληνική πόλη», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας, Νεοελληνική Πόλη, Αθήνα 26-28 Σεπτεμβρίου 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτεμβρίου 1984*, Αθήνα: Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τομ. Β, (σ. 521-531).
- Παπαδόπουλος, Γ, 1968, *Το πιστεύω μας*, Αθήνα: Έκδοσις Γενικής Διευθύνσεως Τύπου, τομ. Β.
- Παπαδόπουλος, Δ, 1999, «Σημεία, Κεφάλαια, Δίκτυα. Μια αναλυτική προσέγγιση για τη νομότυπη διαφθορά», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 14: 50-95.
- Παπαδόπουλος, Δ, 1999α, «Στη σκιά του δημόσιου διακριτικού κεφαλαίου: μια εκδοχή για την υποβάθμιση του αναπτυξιακού ρόλου των γεωπόνων του Δημοσίου (1981-1994)», στο *Η Ελληνική Αγροτική Κοινωνία στο τέλος του Εικοστού Αιώνα*, Χ. Κασίμης και Λ. Λουλούδης (επιμ), Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Πλέθρον, (237-266).
- Παπαθανασόπουλος, Κ, 1993, *Αλέξανδρος Κουμμονδούρος*, Αθήνα: Τυπογραφείο Σπ. Φ. Λένης.
- Παπαναστασίου, Α, 1988, *Μελέτες, Λόγοι, Άρθρα*, Αθήνα: Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ.
- Παπαρούση, Μ, 1996-1997, «Φύση / Πολιτισμός: μοντέλα ζωής και πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς στην ηθογραφία του 19^{ου} αιώνα», *Εθνολογία*, τχ. 5: 69-99.
- Παπαστάθης, Λ, 2004, «Θυμάμαι τα Γράμματα απ' την Αμερική», στο *Η μετανάστευση στον κινηματογράφο*, Αθήνα: Παπαζήσης, (98-102).
- Πλουμπίδης, Δ, 1995, *Ιστορία της Ψυχιατρικής στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Πεπελάσης, Α, 1976, *Αγροτική Πολιτική και Ανάπτυξη*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Πετμεζάς, Σ, 2003, *Η Ελληνική Αγροτική Οικονομία κατά τον 19^ο αιώνα*, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Πουρνάρας, Δ, *Ε. Βενιζέλος*, Αθήνα: Ελεύθερος, τομ. 4.
- Ράιχ, Β, 1974, *Η μαζική ψυχολογία του φασισμού*, Αθήνα: Μπουκουμάνης, τομ Α.
- Σολδάτος, Γ, 1977, «Η φουστανέλλα στον ελληνικό κινηματογράφο», *Αντί*, τχ. 69: 48-49.

- Σπάθης, Δ, 1979, «Μ. Χουρμούζης», στο *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (σ. 71-97).
- Συφάντος, Σπ, 1938, «Στατιστική κίνησις του δημοσίου ψυχιατρείου Κέρκυρας κατά το έτος 1936 και αι εκ ταύτης επιστημονικαί παρατηρήσεις», *Αρχεία Υγιεινής*, τχ. 5: 133-137.
- Σφήκα- Θεοδοσίου, Α, 2000, «Ο Τρικούπης και το Θεσσαλικό ζήτημα», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα: Παπαζήσης, (σ. 307-317).
- Τα Κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου*, 1983, Αθήνα: Λέσχη Φιλελευθέρων- Μνήμη Ε. Βενιζέλου.
- Σωτηροπούλου, Χ, 1995, *Η διασπορά στον ελληνικό κινηματογράφο*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Τζούς, Τ, 1992, *Οδυσσέας*, Αθήνα: Κέδρος.
- Τζουγανάτος, Ν, 1979, «Ανδρέας Λασκαράτος», στο *Σάτιρα και πολιτική στη νεώτερη Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, (σ. 98- 127).
- Τρίχα, Λ, 2000, «Συνθήκες υγείας και υγιεινής κατά τη δεκαετία του 1880», στο *Ο Τρικούπης και η εποχή του*, Αθήνα: Παπαζήσης, Αθήνα, (σ. 379-400).
- Fennell, R, 1999, *Η Κοινή Αγροτική Πολιτική. Συνέχεια και Αλλαγή*, Αθήνα: Θεμέλιο- Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Χαντζηνικολάου, Ν, 1999, *Το νόημα της εικόνας*, Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χαντζηπανταζής, Θ, 1982, «Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890», *Ο Πολίτης*, τχ. 49: 64-87.
- Χατζηπανταζής, Θ, 2003, *Η Αθηναϊκή Επιθεώρηση*, Αθήνα: Εστία.
- Χατζηπανταζής, Θ, 2004, *Η κωμωδία και τα πρότυπά της στο 19^ο αιώνα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- Χατζής, Δ, 1977, *Το διπλό βιβλίο*, Αθήνα: Κείμενα.
- Χαστάογλου, Β, 1982, «Η σχέση πόλης/υπαίθρου στον Γκράμσι», *Πόλη και Περιφέρεια*, τχ. 3: 7-33.
- Ψαλλίδας, Γρ, 1989, «Για τη συγκρότηση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος», *Τα Ιστορικά*, τχ. 11: 361-380.
- Ψαλλίδας, Γρ, 2003, «Τομές και συνέχειες στην επεξεργασία στρατηγικής για τους Έλληνες σοσιαλιστές στις δεκαετίες του 30 και του 40», στο *Η Ελλάδα '36- 40. Από τη Δικτατορία στον Εμφύλιο*, Χ. Φλάισερ (επιμ), Αθήνα: Καστανιώτης, (σ. 166-198).

Ψυχογιός, Δ, 1995, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.

Barral, P, 1988, «Littérature et monde rurale», *Économie Rurale*, vol. 184/185/186:199-204.

Boussard, I, 1987, «Le poids politique des agriculteurs dans la société française : discours politique et opinion public», *Sociologie du Travail*, vol. 4: 495- 516.

Boussard, I (1988), « Les arguments économiques en faveur du retour a la terre dans le discours agrarien », *Économie Rurale*, vol. 184/185/186: 75-84.

Brouwer, F. Lowe, P, 2000, «CAP and the Environment: Policy Development and the State of Research», στο *CAP Regimes and the European Countries*, F. Brouwer and P. Lowe (eds), London: CABI Publishing, (p. 1-14).

Chamboredon, J, 1977, « Peinture des rapports sociaux et invention de l' éternel paysan: les deux manières de Jean Francois Millet », *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 17/18: 6-28.

Champagne, P, 1977, «La fête au village», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 17/18: 73-84.

Champagne, P, 1984, «La manifestation. La production de l' evenement politique», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 52/53: 19-41.

Champagne, P, 1986, «La reproduction de l' identité», *Actes de la recherche en sciences sociales*, (65), p. 41-64.

Champagne, P (1987), «Capital culturel et patrimoine économique» *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 69: 51-66.

Histoire de la France Rurale, 1976, Paris: Seuil.

Gray, J, 1988, «The Common Agricultural Policy and the Re-Invention of the Rural in the European Community», *Sociologia Ruralis*, vol. 40 (1): 30-52.

Juneja, M, 1988, «The peasant image and Agrarian change: Representations of Rural Society in Nineteenth-Century French Painting from Millet to Van Gogh», *The Journal of Peasant Studies*, vol. 15 (4): 445-474.

Léger, D, 1979, «Les utopies du "retour"», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 29: 45-63.

Lowe, G. Pinhey, T, 1982, «Rural-Urban Differences in Support for Environmental Protection», *Rural Sociology*, vol. 47 (1): 14-128.

- Maresca, S, 1981, «La représentation de la paysannerie. Remarques ethnographiques sur le travail de représentation des dirigeants agricoles», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 38: 3-18.
- Mathieu, N, 1990, «La notion de rural et les rapports ville-campagne en France: Des années cinquante aux années quatre-vingts», *Économie Rurale*, vol. 197: 35-41.
- McLaughlin, B, 1986, «Rural policy in the 1980s: the revival of the rural idyll», *Journal of Rural Studies*, vol. 2 (2): 81-90.
- Ponton, R, 1977, «Les images de la paysannerie dans le roman rural à la fin du 19e siècle», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 17/18: 63-71.
- Prédal, R , «L' image du paysan dans le cinema mondial», *CinemAction-Cinéma et monde rural*, vol. 36: 18-38.
- Quillemin, A, 1984, «Douceusement, c'est tout de même une femme. Remarques sur le status de la violence dans les manifestations agricoles», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 52/53: 42-48.
- Raymond, M, 1968, «Idéologies du logement et opposition ville-campagne», *Revue Française de Sociologie*, vol. IX: 191-210.
- Suaud, C, 1984, «Le mythe de la base», *Actes de la recherche en sciences sociales*, vol. 52/53: 56-79.
- Tamvaki, A, 1988, «La vie paysanne dans la peinture des artistes populaires et naïfs grecs», στο *Ο αγροτικός κόσμος στο μεσογειακό χώρο*. Πρακτικά του ελληνογαλλικού συνεδρίου, Αθήνα 4-7 Δεκεμβρίου 1984, Αθήνα: Ε.Κ.Κ.Ε.- Κ.Ν.Ε./ Ε.Ι.Ε, (p. 405-413).
- Tudesq, A, 1988, «Média et monde agricole depuis 1945», *Économie Rurale*, vol. 184/185/186: 205-213.
- Wolfer, B, 1988, « Cent ans d' anevir agricole ou le progrès technique et son image du futur », *Économie Rurale*, vol. 184/ 185/ 186: 100-106.